

Κοινοφελές Ίδρυμα
Ιωάννη Σ. Λάτσι

Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και Βιοποικιλότητα: Εθνοβιολογική μελέτη στην περιοχή του Κίσαμου στην Κρήτη

Δρ. Σκουλά Μελπομένη, Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας & Πανίδας Πολυτεχνείο Κρήτης,

Δρ. Ανάγια Σαρπάκη, Χανία, Κρήτη

*Costanza Dal Cin D'Agata, Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας & Πανίδας Πολυτεχνείο
Κρήτης,*

*Δρ. Παναγιώτης Γεωργιακάκης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Πανεπιστήμιο
Κρήτης*

Δρ. Πέτρος Λυμπεράκης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας και Πανίδας
Πολυτεχνείο Κρήτης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	4
Εισαγωγή.....	6
Μεθοδολογία.....	6
Αποτελέσματα.....	11
Αναλυτικά αποτελέσματα σχετικά με τις χρήσεις των αυτοφυών φυτών.....	21
Αναλυτικά αποτελέσματα σχετικά με τις χρήσεις των καλλιεργούμενων φυτών.....	71
Αναλυτικά αποτελέσματα της εθνοζωολογικής έρευνας.....	86
Η αρχαιολογία της πανίδας και της χλωρίδας.....	109

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει γνώσεις ανεπτυγμένες από τους ανθρώπους με την αλληλεπίδραση με τη φύση. Η περιοχή της Κισάμου, βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Κρήτης, φιλοξενεί πάνω από το 1/3 της Κρητικής χλωρίδας (720 είδη), περί τα 300 πτηνά, και σχεδόν όλα τα χερσαία θηλαστικά, ερπετά και αμφίβια της Κρήτης. Αναφέρθηκαν πληροφορίες για 163 αυτοφυή φυτικά είδη, που συνιστούν το 22% της χλωρίδας της περιοχής, και 42 καλλιεργούμενα φυτικά είδη. Περιλαμβάνονται 95 αυτοφυή εδώδιμα, 60 φαρμακευτικά, αρκετά βαφικά, εντομοαπωθητικά, φυτά για πλέξιμο καλάθιων, ψάθας, γέμισμα στρωμάτων, ξύλα για κατασκευές, σκεύη και εργαλεία, κόλλες και παιχνίδια. Επίσης, συγκεντρώθηκαν πληροφορίες για αράχνες, σκορπιούς, έντομα, ερπετά, πουλιά και θηλαστικά.

Αν εξαιρέσουμε τις χρήσεις για τροφή, οι υπόλοιπες πληροφορίες είναι πλέον μόνο αναμνήσεις αλλά δυστυχώς η μνήμη διαβρώνεται και συγχέεται, οπότε απαιτούνται διασταυρώσεις για να συντεθεί μια πληροφορία. Από τις παλιές ποικιλίες καλλιεργούμενων φυτών, βρέθηκε μεταξύ άλλων, ένα σπάνιο πιά όσπριο, το μαναρώλι, το, *Lathyrus clymenum*, το είδος που γίνεται η φάβα της Σαντορίνης, και που καλλιεργείτο συστηματικά από το 2000 π.Χ. μέχρι σήμερα. Διαπιστώθηκε ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι που κατέχουν τις παραδοσιακές γνώσεις έχουν χαμηλή εκτίμηση, οπότε είναι κατανοητό γιατί οι νεώτερες γενιές είναι πλέον εντελώς αδιάφορες. Η παρούσα μελέτη, έδειξε πόσο στενή ήταν η αλληλοεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φύσης στο παρελθόν, που υποχρέωνε τους ανθρώπους να βρίσκουν τρόπους να διαχειρίζονται τους πόρους για να τους διατηρήσουν, για τους ίδιους και τους απογόνους τους.

SUMMARY

Intangible cultural heritage includes knowledge developed by human societies interacting with the natural environment. The area of Kisamos, lies at the northwestern edge of Crete and hosts more than 1/3 of the Cretan flora (720 species), ca.300 birds, and almost all terrestrial mammals, reptiles and amphibians of Crete. Information on 163 native plant species, consisting of 22% of the local flora, and 42 cultivated plant species, was reported. This includes 95 native edible species, 60 medicinal plants, several dye plants, plants for weaving baskets, and chairs, stuffing mattresses, pest repellent plants, glues and toys. Additionally, information on spiders, scorpions, insects, reptiles, birds and mammals were recorded.

With the exception of food use, all the information is based solely on memory, which however erodes and becomes confused. Therefore, several cross references are needed to obtain complete information. Regarding old varieties of cultivated plants, a rare legume was found, the species that Santorini faba is made of, *Lathyrus clymenum*, which has been systematically cultivated since 2000 BC. Most people that possess traditional knowledge have low appreciation for it, which justifies the fact that younger generations are now completely indifferent about it. The present study indicated how close was the interaction between people and nature in the past, which obliged them to find ways to manage the resources in order to maintain them for themselves and their successors.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει γνώσεις, πρακτικές, τεχνικές και εκφράσεις ανεπτυγμένες από τις ανθρώπινες κοινότητες με την αλληλεπίδραση με τη φύση. Αυτές οι δράσεις σχετίζονται με την διατροφή, την ένδυση, την προστασία, τον καλλωπισμό του σώματος, αντικείμενα για αποθήκευση, μεταφορές, στέγαση, διακόσμηση, τελετουργίες, μουσικά όργανα, εργαλεία, κ.ά. Η γνώση αυτή βρίσκεται στον ανθρώπινο προφορικό πολιτισμό (στον ανθρώπινο νου), μοιράζεται στην κοινότητα, μεταδίδεται με τον λόγο, και εκφράζεται συλλογικά, μέσω διαφόρων πρακτικών. Μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και προσφέρει στην κοινότητα αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, προωθώντας το σεβασμό προς τη φύση. Σήμερα η κληρονομιά αυτή διαβρώνεται και σταδιακά χάνεται εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης, που ελαττώνει την εκτίμηση της ιδιαιτερότητας και το ενδιαφέρον από τις νεότερες γενιές, οπότε η καταγραφή της καθίσταται κατεπείγουσα.

Η Κρήτη είναι μία από τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες περιοχές της Ευρώπης. Η περιοχή της Κισάμου, στην οποία επικεντρώνεται η μελέτη, βρίσκεται στην βορειοδυτική άκρη της Κρήτης, έχει έκταση 430 km², πληθυσμό 19.000 κατοίκους περίπου 40 χωριά, και αποτελεί μια ξεχωριστή ενότητα με πλούσια βιοποικιλότητα. Περιλαμβάνει πάνω από το 1/3 της Κρητικής χλωρίδας (720 φυτικά είδη) με πολλά από τα ενδημικά του νησιού. Το ιδιαίτερα μεγάλο επίπεδο βοτανικής ποικιλότητας δικαιολογείται από το επίπεδο της οικολογικής ποικιλότητας με πληθώρα διαφορετικών οικοτόπων. Παράλληλα στην περιοχή υπάρχει μακρά παράδοση καλλιέργειών παλιών ποικιλιών, σιτηρών και οσπρίων. Όσον αφορά τα ζώα, στην περιοχή βρίσκονται σχεδόν όλα τα αμφίβια, τα ερπετά, τα θηλαστικά και τα πουλιά της Κρήτης. Ειδικότερα, περί τα 300 πουλιά παραμένουν ή επισκέπτονται την περιοχή. Σχετικά με τα ασπόνδυλα οι πληροφορίες είναι ανεπαρκείς.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ακολουθώντας την προτεινόμενη μεθοδολογία μοιράσαμε περί τα 400 απλά ερωτηματολόγια στις μεγαλύτερες τάξεις των Δημοτικών Σχολείων της περιοχής και ζητήσαμε από τα παιδιά (με επιστολή και στους γονείς και στους δασκάλους) να απαντήσουν τα ερωτηματολόγια με την βοήθεια των πρεσβυτέρων της οικογενείας για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε ανθρώπους με γνώση γύρω από τις χρήσεις των φυτών της περιοχής. Δυστυχώς η ανταπόκριση δεν ήταν ανάλογη της προηγούμενης φοράς (2004) που είχαμε μοιράσει παρόμοια ερωτηματολόγια σε άλλη περιοχή. Η επιστροφή των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων ήταν αρκετά μικρότερη και έδειξε ότι, όπου οι δάσκαλοι αξιολόγησαν θετικά την έρευνά μας, τα αποτελέσματα ήταν καλά, όπου στάθηκαν αδιάφοροι, λάβαμε ελάχιστα ερωτηματολόγια. Ένα επιπλέον εμπόδιο προήλθε από την Διεύθυνση Α/βαθμιας εκπαίδευσης από όπου, ερμηνεύοντας σχετική οδηγία του υπουργείου Παιδείας, μας ζητήθηκε τα ερωτηματολόγια να είναι ανώνυμα – εμείς ζητήσαμε στοιχεία επικοινωνίας των μαθητών, προαιρετικά. Το αποτέλεσμα των ερωτηματολογίων είναι ότι, παρόλο που ένας μικρός αριθμός απαντήθηκε, από εκείνα που απαντήθηκαν, μόνο τα μισά περίπου είχαν στοιχεία επικοινωνίας. Πάντως λάβαμε περί τα 100 ερωτηματολόγια. Με βάση αυτά τα ερωτηματολόγια έγινε μία προσπάθεια προσδιορισμού της σημασίας κάποιων φυτών. Για την ανεύρεση ανθρώπων-κλειδιά, πολύ λίγο τελικά συνεισέφεραν τα ερωτηματολόγια, ενώ ο προσδιορισμός των ανθρώπων κλειδιά έγινε, κυρίως, με την βοήθεια συστάσεων από άλλους.

Για την πραγματοποίηση της μελέτης, λάβαμε συνεντεύξεις από 54 άτομα, κατά κανόνα μεγάλης ηλικίας και επισκεφθήκαμε περίπου 20 χωριά της περιοχής (Πίνακας 1, Εικόνα 1). Οι συνεντεύξεις που ηχογραφήθηκαν (εκτός από μία περίπτωση που μας ζητήθηκε να μην το κάνουμε) είχαν ελεύθερη δομή και ήταν σύμφωνες με τον Διεθνή Κώδικα Ηθικής της Διεθνούς Εταιρείας Εθνοβιολογίας. Ελήφθη φωτογραφικό υλικό, όπου ήταν δυνατόν, και φυτικό υλικό για τεκμηρίωση. Από παλιές και παραμελημένες ποικιλίες καλλιεργούμενων φυτών μαζέψαμε υλικό για προσδιορισμό και αναπαραγωγή. Κάθε συνέντευξη διαρκούσε περί τις 2 ώρες, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις χρειάστηκε να ξαναδούμε τους ανθρώπους, δεύτερη και τρίτη φορά. Αντί να αυξήσουμε τον αριθμό των συνεντεύξεων, προτιμήσαμε να εξετάσουμε κάποιους ανθρώπους σε βάθος, γιατί τότε ήταν που μας αποκάλυπταν καινούργιες πληροφορίες. Επί πλέον, επειδή κατευθύναμε τις συνεντεύξεις, έτσι ώστε να συγκεντρώνουμε όσο το δυνατόν πληρέστερες πληροφορίες για όσο το δυνατόν περισσότερα είδη, τα αποτελέσματα μας είναι λιγότερο ποσοτικά και περισσότερο ποιοτικά.

Ο συστηματικός προσδιορισμός των φυτικών και ζωικών ειδών που αναφέρθηκαν έγινε

(α) με συλλογή υλικού και αποξήρανση και αναγνώριση,

(β) με φωτογράφιση, και αναγνώριση,

(γ) με περιγραφές από τους ανθρώπους,

(δ) με επίδειξη φωτογραφιών, ειδικά στα πουλιά, σαύρες, φίδια, φυτά που δεν ήταν στην περιοχή ή ήταν εκτός εποχής κατά τη χρονική στιγμή της συνέντευξης. Αλλά επειδή δεν είναι δυνατόν να δει ένας άνθρωπος, σε μία επίσκεψη, περί τις 700 φωτογραφίες φυτών, περί τις 300 φωτογραφίες πουλιών κλπ, λειτουργήσαμε σχετικά αυθαίρετα και επιλέγαμε έναν μικρό αριθμό, για επίδειξη και εξακρίβωση με βάση τις πληροφορίες που μας έδινε.

(ε) για κάποια είδη που είναι γνωστά στην περιοχή και σε μας, ή και γενικότερα, δεν χρειάστηκε υλικό αναφοράς (π.χ. ελιά, καρυδιά, κουνάβι, θυμάρι, ρίγανη, σταμναγκάθι κλπ).

Στις συνεντεύξεις προσπαθήσαμε να κατευθύνουμε τις ερωτήσεις σχετικά με τα χόρτα που τρώμε και πίνουμε, για εκείνα που μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε ασθένειες, φυτά που βάφουν, απωθητικά εντομών ή παρασίτων, φυτά που κάνουν υφάσματα, σκοινιά, ξύλα που χρησιμοποιούν στα σπίτια, είτε στην κατασκευή, είτε για έπιπλα, οικιακά σκεύη και αγροτικά εργαλεία. Για τα ζώα, οι ερωτήσεις αντίστοιχα κατευθύνθηκαν στο τι τρώμε, τι χρησιμοποιούμε για να ντυθούμε αν μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε ασθένειες, εργαλεία, παιχνίδια, πως θεραπεύουν ασθένειες των οικόσιτων ζώων. προσπαθήσαμε να μάθουμε και λεπτομέρειες των διαδικασιών και των τεχνικών. Επίσης ερωτούσαμε για το 'κακό μάτι', 'γούρι', οιωνούς. Τέλος κάναμε ερωτήσεις για να καταγράψουμε την σημερινή διαθεσιμότητα / αφθονία των ειδών, όπως την αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι.

Έγιναν επισκέψεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, για να διερευνηθεί αν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα από την περιοχή, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου που παρουσιάζει μια εξαιρετικά αξιόλογη συλλογή, στο Μουσείο Ελιάς, στις Άνω Βούβες και στο Μουσείο Αλιείας στο Κολυμπάρι. Το Λαογραφικό Μουσείο Λουσακιών ήταν πάντα κλειστό. Φωτογραφήσαμε αρχαιολογικό υλικό από το Μουσείο Κισάμου (μετά από άδεια από την υπεύθυνη εφορία αρχαιοτήτων) και μας δόθηκε και φωτογραφικό υλικό που δεν εκτίθεται ακόμα (κ. Σταυρούλα Μαρκουλάκη, υπεύθυνη ανασκαφών Κισάμου).

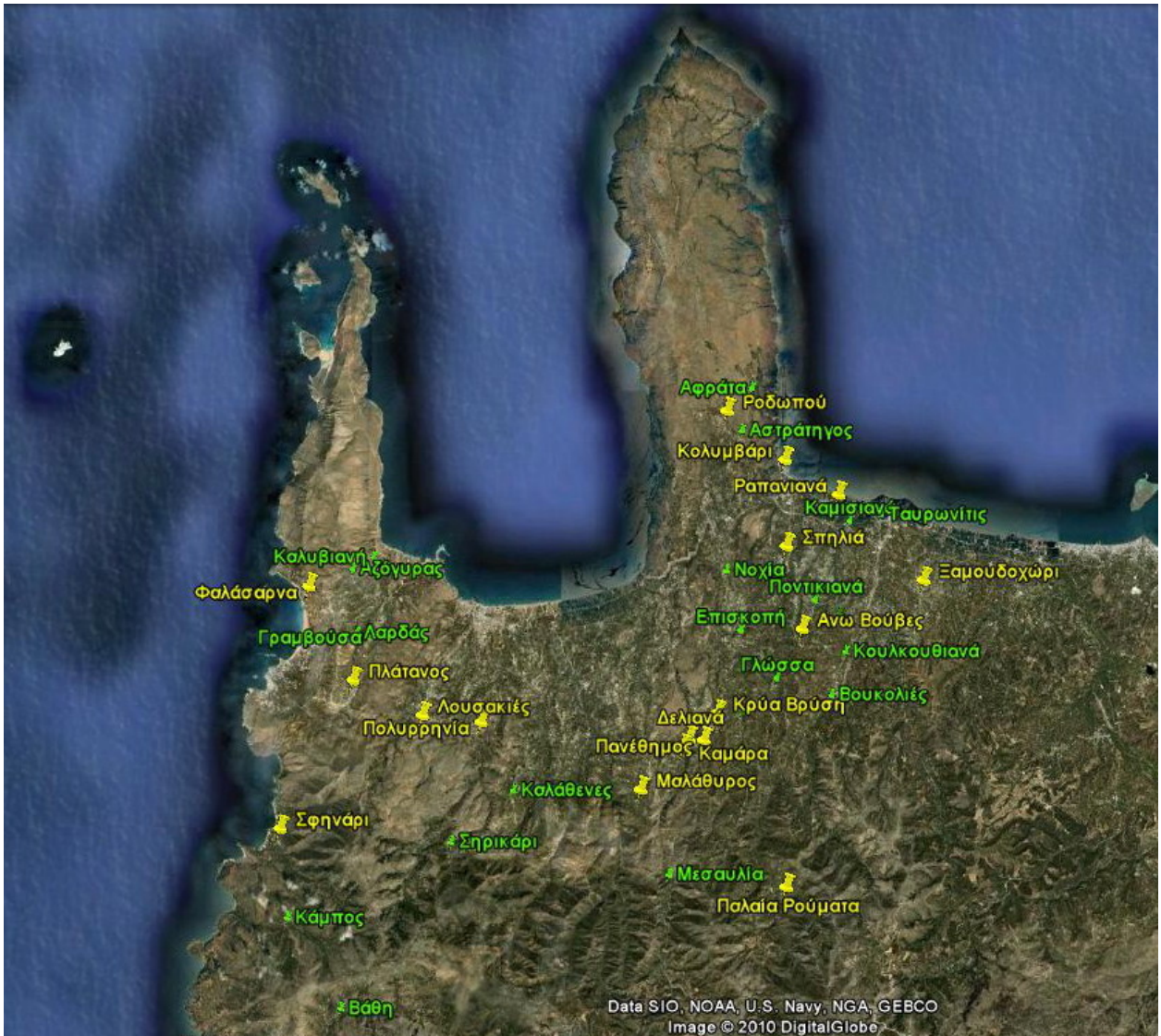

Πίνακας 1. Κατάλογος ανθρώπων που έδωσαν συνέντευξη, χωριό και ηλικία

Όνομα	Χωριό	Ηλικία
Αγιασμενάκη Στέλλα	Κολυμβάρι	80
Αγιασμενάκης Γιάννης	Κολυμβάρι	56
Ανουσάκης Χαράλαμπος	Πλάτανος	56
Αρχάκης Γιάννης	Ροδωπού	97
Αρχάκης Δημήτρης	Ροδωπού	65
Βεστάκη Χριστίνα	Λουσακιές	72
Γεωργιακάκης Μιχάλης	Κρύα Βρύση	80
Γεωργιλαδάκης Θανάσης	Σφηνάρι	98
Γουβεράκη Σοφία	Παλία Ρούματα	65
Γουβεράκης Γιάννης	Παλία Ρούματα	45
Καραπατάκη Κατερίνα	Άνω Βούβες	80
Καρεφυλλάκη Αντωνία	Πλάτανος	80
Καρεφυλλάκη Στέλλα	Πλάτανος	70
Καρεφυλλάκης Μανώλης	Πλάτανος	90
Καρτσωνάκη Μαρία	Κουνουπίτσα	85
Κατάκη Αικατερίνη	Χρυσαιγή	80
Κατάκης Φίλιππος	Κάμπος	72
Κατερουδάκη Ελένη	Φαλάσαρνα	60
Κατερουδάκης Γιώργος	Φαλάσαρνα	70
Κουριδάκη Βαρβάρα	Χρυσαιγή	84
Λουβιτάκης Μανώλης	Λουσακιές	85
Λουπασάκη Ελένη	Κρύα Βρύση	95
Λουπασάκης Ευτύχης	Κρύα Βρύση	70
Λουπασάκης Μιλτιάδης	Κρύα Βρύση	82
Μαυροματάκη Αφροδίτη	Δελιανά	80
Μαυροματάκης Εμμανουήλ	Δελιανά	85
Μινωτάκη Μαρία	Καμάρα	76
Μινωτάκης Παναγιώτης	Δελιανά	82
Μοτάκης Μιχάλης	Παλία Ρούματα	68
Μπαρολάκης Χαράλαμπος	Ξαμουδοχώρι	58
Μπαρουλάκη Στέλλα	Ξαμουδοχώρι	55
Μπερτάκη Γεωργία	Σπηλιά	75

Πίνακας 1. (συνέχεια)

Όνομα	Χωριό	Ηλικία
Μπερτάκης Νικόλαος	Σπηλιά	52
Μπομπολάκη Ευαγγελία	Παλία Ρούματα	78
Μυλογιαννάκη Αντωνία	Πολυρρήνια	70
Μυλογιαννακη Μαλάμω	Σηρικάρι	62
Μυλωνάκη Ειρήνη	Ροδοπού	75
Νταουντάκης Κώστας	Κρύα Βρύση	75
Παναγιωτάκη Μαρία	Παλία Ρούματα	66
Παναγιωτάκης Σήφης	Παλία Ρούματα	70
Παπαδάκη Ελένη	Ταυρωνίτης	60
Πετράκη Περσεφόνη	Λουσακιές	80
Πετράκης Μανώλης	Λουσακιές	85
Πετρακης Αριστείδης	Λουσακιές	55
Πετράκης Πέτρος	Λουσακιές	77
Ραφτάκη Χριστίνα	Πλάτανος	80
Τουρλεντέ Ελευθερία	Κουνουπίτσα	82
Τουρλεντέ Καλιόπη	Κουνουπίτσα	55
Τσιχλάκης Στρατής	Πανέθυμος	77
Φουτάκη Ξανθίππη	Ραπανιανά	85
Χαραλαμπάκης Ευτύχης	Κρύα Βρύση	78
Χολάκη Βασιλεία	Σφηνάρι	72
Χοχλακης Αντωνης	Σφηνάρι	68
Χοχλάκης Χαράλαμπος	Σφηνάρι	75

Εικόνα 1. Η περιοχή και τα χωριά από τα οποία συλλέξαμε πληροφορίες. Με κίτρινο χρώμα είναι σημειωμένα εκείνα που πήραμε ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις, και με πράσινο είναι εκείνα που πήραμε μόνο ερωτηματολόγια

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα συγκεντρώθηκαν, σε μια βάση δεδομένων, για τα φυτά και μία για τα ζώα και παρουσιάζονται αναλυτικά σε τρεις ενότητες στη συνέχεια (αυτοφυή φυτά, καλλιεργούμενα φυτά, ζώα). Τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας παρουσιάζονται σε μία ξεχωριστή ενότητα, στο τέλος.

Συνολικά αναφέρθηκαν πληροφορίες για 163 αυτοφυή φυτικά είδη που συνιστούν το 22% της χλωρίδας της περιοχής, και 42 καλλιεργούμενα φυτικά είδη. Από τα αυτοφυή, 94 είναι εδώδιμα, 47 είναι φαρμακευτικά, 19 είναι βαφικά, 15 είναι εντομοαπωθητικά, 20 δίδουν υλικό για ξύλινες κατασκευές, 20 δίνουν ίνες για πλέξιμο καλαθιών, πλέξιμο ψάθας καρεκλών, γέμισμα στρωμάτων, 5 δίνουν κάρβουνα, 1 προστατεύει από το 'κακό μάτι', 3 δίδουν κόλλα και με 3 φτιάχνουν παιγνίδια. Από τα καλλιεργούμενα φυτά 13 είναι φαρμακευτικά, 6 είναι βαφικά, 3 είναι εντομοαπωθητικά, 2 δίνουν υλικό για ξύλινες κατασκευές, 8 δίνουν ίνες για πλέξιμο καλαθιών, πλέξιμο ψάθας καρεκλών, γέμισμα στρωμάτων, 7 προστατεύουν από το 'κακό μάτι' και 3 δίνουν κόλλα.

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη παράγραφο, τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για ποσοτικές μετρήσεις, λόγω του όγκου των πληροφοριών που ζητούσαμε σε περιορισμένο χρόνο. Τα αποτελέσματα όμως των συνεντεύξεων, μπορούν να μας δώσουν κάποιες ενδείξεις για το ποια φυτά έχουν την μεγαλύτερη αποδοχή και είναι σημαντικά. Σημειώνουμε ότι τα φυτικά είδη που αναφέρθηκαν στις συνεντεύξεις υπερκαλύπτουν τα είδη που αναφέρθηκαν στα ερωτηματολόγια, οπωσδήποτε τόσο από ερωτηματολόγια όσο και από τις συνεντεύξεις υπάρχει ένας αριθμός ειδών (περίπου 10) που δεν ταυτοποιήθηκαν ακόμη.

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων, όσον αφορά στα αυτοφυή εδώδιμα είδη και τον αριθμό των αναφορών τους στα ερωτηματολόγια. Περιλαμβάνει φυτά αρωματικά που χρησιμοποιούνται ως αφέψημα όπως χαμομήλι, φασκόμηλο, μαλοτήρα, ματζουράνα, δίκταμος, θυμάρι, δυόσμος, φυτά αρωματικά που χρησιμοποιούνται φρέσκα ή αποξηραμένα στην μαγειρική σαν μυρωδικά όπως ρίγανη, θυμάρι, μάραθα, δάφνη, δυόσμος, δενδρολίβανο, λαγουδόχορτο, και χόρτα όπως ραδίκια, σταμναγκάθι, ασκολίμπροι, αγκριαγκινάρα, τσόχοι, βρούβες, αβρωνιές, λάπαθα. Στα πιο συχνά αναφερόμενα αυτοφυή φαρμακευτικά είδη (πίνακας 3) περιλαμβάνονται τα αφεψήματα της προηγούμενης ομάδας (χαμομήλι, δίκταμος, φασκόμηλο, μαλοτήρα, θυμάρι), με χρήσεις κυρίως για προβλήματα του αναπνευστικού και το πεπτικού συστήματος. Στα αντίστοιχα καλλιεργούμενα τα πιο συχνά αναφερόμενα είναι ο βασιλικός, το σκόρδο και η καλλιεργούμενη ματζουράνα (πίνακας 4). Τα πιο συχνά αναφερόμενα αυτοφυή φυτά με απωθητικές ιδιότητες για έντομα και άλλα ανεπιθύμητα ζώα (πίνακας 5) περιλαμβάνουν αρωματικά φυτά με ευχάριστη (ευκάλυπτος, λεβάντα, λυγαριά, δάφνη) ή με δυσάρεστη οσμή (ακονιζιά, απήγανος). Στα αντίστοιχα καλλιεργούμενα (πίνακας 6) περιλαμβάνονται ο βασιλικός, το σκόρδο, ο κατιφές. Όσον αφορά στα αυτοφυή βαφικά φυτά (πίνακας 7) τα πιο γνωστά είναι το χαμομήλι για τα μαλλιά, ο κρόκος για το φαγητό, η παπαρούνα και η μαργαρίτα για τα Πασχαλινά αυγά, η βελανιδιά και η ξυνίδα για τα υφάσματα. Τα αντίστοιχα καλλιεργούμενα είναι η καρυδιά για υφάσματα και το κρεμμύδι και τα παντζάρια για πασχαλινά αυγά (πίνακας 8). Τα πιο συχνά αναφερόμενα αυτοφυή φυτικά είδη που χρησιμοποιούνται για κατασκευές περιλαμβάνουν, καλάμι, λυγαριά, σκίνο για καλάθια, αφράτο, και βούρλα για πλέξιμο, αθάνατο για σχοινιά, και δρυγιά, κατσανιά, κυπαρίσσι, αγριελιά και πλάτανο για ξύλα (πίνακας 9). Από τα καλλιεργούμενα φυτά που χρησιμοποιούνται για κατασκευές τα πιο γνωστά είναι η καρυδιά, η μουριά, η ελιά για ξύλα

και το λινάρι και βαμβάκι για ίνες (πίνακας 10). Αξίζει να σημειωθεί ότι αφού το λινάρι και η βαμβακιά έχουν πάψει να καλλιεργούνται πια, πάνω από 50 χρόνια, δεν βρέθηκε πουθενά ούτε δείγμα λιναριού, ενώ μια βαμβακιά βρέθηκε σε γλάστρα, ως καλλωπιστικό. Από την ανάλυση των ερωτηματολογίων μπορούν να ξεχωρίσουν κάποια φυτικά είδη με ιδιαίτερη εθνοβοτανική σημασία, αφού αναφέρονται να έχουν πολλές διαφορετικές χρήσεις (πίνακας 11). Η μυρτιά χρησιμοποιείται σαν τροφή, φάρμακο, εντομοαπωθητικό, βαφή και για κατασκευές, η μαργαρίτα, η χαρουπιτιά, η ρίγανη και το δενδρολίβανο αν φέρθηκαν για τέσσερις διαφορετικές χρήσεις. Στην αντίστοιχη ομάδα των καλλιεργούμενων περιλαμβάνονται η καρυδιά, ο βασιλικός, το κρεμμύδι και το σκόρδο (πίνακας 12). Τέλος, στον πίνακα 13 παρουσιάζονται τα αυτοφυή φυτά με τις περισσότερες αναφορές συνολικά, και σε αυτήν την ομάδα περιλαμβάνονται το χαμομήλι, το φασκόμηλο, η ρίγανη, το καλάμι, η μαλοτήρα, ο δίκταμος. Από τα καλλιεργούμενα φυτά, τις περισσότερες αναφορές έλαβαν η καρυδιά, ο βασιλικός και το κρεμμύδι (πίνακας 14).

Διαπιστώσαμε ότι πολλές φορές ή διάκριση μεταξύ αυτοφυούς και καλλιεργημένου δεν είναι σαφής, πχ, αφού η καστανιά προσφέρει καρπούς που συλλέγονται, θεωρείται καλλιεργούμενο είδος, αν και είναι αυτοφυής, υπάρχουν και περιπτώσεις που φυτεύουν καστανιές. Υπάρχουν περιπτώσεις εξημέρωσης, όπου στο σταμναγκάθι που είναι άγριο μεταφέρεται στον κήπο του σπιτιού και καλλιεργείται, ή ο δίκταμος που κανονικά βρίσκεται στις απότομες πλαγιές, καλλιεργείται σε γλάστρα για το βραστάρι του σπιτιού. Αλλά καλλιεργούμενα φυτά συνεχίζουν να φυτρώνουν ακόμα και όταν δεν τα σπέρνουν, οπότε θεωρούνται άγρια. Στα ζώα ο διαχωρισμός μεταξύ αυτοχθόνων και οικόσιτων είναι πιο σαφής.

Όσον αφορά τα ζώα, οι άνθρωποι αναφέρθηκαν σε αρθρόποδα που περιλαμβάνουν αράχνες και σκορπιούς χωρίς προσδιορισμό είδους, και καβούρια (2), αναφέρθηκαν σε σαλιγκάρια (4) , και αχινούς (1). Αν και δεν διευκρινίζεται στην πρόταση μελέτης, δεν ασχοληθήκαμε με ζώα ή φυτά της θάλασσας. Όσον αφορά τα σπονδυλόζωα αναφέρθηκε ένα ψάρι του γλυκού νερού (χέλι), 3 αμφίβια – όλα της Κρήτης, 11 ερπετά σχεδόν όλα της Κρήτης, 24 μόνιμα ή μεταναστευτικά πουλιά και 1 οικόσιτο, 6 θηλαστικά (για νυχτερίδες και ποντίκια δεν γίνεται προσδιορισμός είδους) – σχεδόν όλα της Κρήτης. Τέλος αναφέρθηκαν σχεδόν όλα τα οικόσιτα ζωικά είδη που είναι 7.

Ένα σημαντικό στοιχείο που πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι, αν εξαιρέσουμε τις χρήσεις για τροφή τόσο στα ζώα όσο και στα φυτά, οι υπόλοιπες πληροφορίες που αναφέρονται βρίσκονται στη σφαίρα των αναμνήσεων. Σε ορισμένες περιπτώσεις καταφέραμε να πάμε αρκετά πίσω, ως και 70 χρόνια πριν, όταν οι άνθρωποί μας ήταν παιδιά και ίσως και ακόμα πιο πίσω, όταν θυμόντουσαν ιστορίες που άκουγαν από τους γονείς τους.

Με εξαίρεση τα αρωματικά αφεψήματα σχεδόν κανείς πια δεν χρησιμοποιεί φυτικά φάρμακα ούτε σε ανθρώπους ούτε σε ζώα. Τα φυτικά φάρμακα χρησιμοποιούντο συνεχώς μέχρι το 1950-1960, οπότε καλυτέρευσαν οι συνθήκες ζωής, επικοινωνίας και πρόσβασης σε ιατρικές υπηρεσίες. Μας αναφέρθηκαν ονόματα πρακτικών γιατρών και μαμών που έχουν βέβαια πεθάνει αλλά δραστηριοποιούντο και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960. Σήμερα, ένας από του ανθρώπους μας, θυμόταν τα συστατικά μιας αλοιφής αλλά όχι τα τοπικά ονόματα των φυτών, θυμόταν όμως τα ίδια τα φυτά γιατί τα μάζευε μαζί με τη μητέρα του. Μια 70χρονη γυναίκα μας έδειξε δερματική αλοιφή που είχε φτιάξει η μητέρα της 20 χρόνια πριν, αλλά δε ήξερε κανένα συστατικό. Υπάρχουν περιπτώσεις που κάποιος μπορεί να θυμάται το τοπικό όνομα ενός φυτού και τη χρήση του αλλά να μην είναι σε θέση να το αναγνωρίσει, οπότε χρειάζεται να ερωτηθούν περισσότερα άτομα για να συντεθεί μια πληροφορία.

Οπωσδήποτε, αφού η μνήμη φθείρεται/διαβρώνεται και συγχέεται, απαιτούνται διασταυρώσεις. Όσον αφορά τις φαρμακευτικές χρήσεις των ζώων αυτές πρέπει να έχουν σταματήσει πιο πριν από τα φυτικά παρασκευάσματα, διότι οι περισσότεροι έλεγαν ότι 'έχουν ακούσει...'. Σχετικά με τα κτηνιατρικά παραδοσιακά θεραπευτικά, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι το 1970, αλλά μετά αντικαταστάθηκαν με σύγχρονα παρασκευάσματα. Τα εντομοαπωθητικά φαίνεται ότι συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται στα σπίτια, στους κήπους και για τη διατήρηση καρπών αφού οι άνθρωποι ανησυχούν για την τοξικότητα των εμπορικών αντίστοιχων παρασκευασμάτων.

Οι φυτικές βαφές έχουν σχεδόν ξεχαστεί, παρόλο που μέχρι και μετά τον 1945 δεν υπήρχαν χημικές βαφές. Η βαφή – φρεσκάρισμα των χρωμάτων των ρούχων, των νημάτων του αργαλειού συνεχίστηκε με χημικές βαφές. Το ριζάρι είναι ένα φυτό που έδινε κόκκινο χρώμα στα χαλιά – κουβέρτες. Το φυτό αυτό δε είναι αυτοφυές της Κρήτης, αλλά εξακολουθεί να φυτρώνει σε κάποιες θέσεις από μόνο του. Πάντως κανείς δεν μας το ανέφερε σαν βαφικό φυτό, ενώ κάποιος είχε ακούσει το όνομα χωρίς να ξέρει σε τι μορφή ή χρήση αντιστοιχούσε.

Όσον αφορά τις κατασκευές, καλάθια, ασκιά, γεωργικά εργαλεία, ενδύματα-υποδήματα οικιακά σκευή, οικοδομικά στοιχεία οι πληροφορίες αναφέρονται πάντα σε παρελθόντα χρόνο αλλά είναι αρκετά πρόσφατες, ίσως, γιατί τα αντικείμενα είναι λιγότερο εφήμερα.

Σχετικά με τις παλιές ποικιλίες καλλιεργούμενων φυτών, σχεδόν κανείς δεν καλλιεργεί πια δημητριακά, και όσπρια. Με έκπληξη διαπιστώσαμε ότι ο το μαναρώλι της περιοχής, που καλλιεργείτο σχεδόν σε κάθε χωριό μέχρι πριν 20 χρόνια, για φάβα και ζωοτροφή και το έχουν πια ελάχιστοι (2-3) είναι το *Lathyrus clymenum*, δηλαδή το ίδιο είδος που γίνεται η φάβα της Σαντορίνης. Όσο για τις τοπικές ράτσες, από τις μέλισσες ως τις κατσίκες, όλοι παραδέχονται ότι οι τοπικές ράτσες είναι πιο ανθεκτικές και λιγότερο παραγωγικές, οπότε η πλειοψηφία προτιμά τις παραγωγικές. Στο Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας και Πανίδας, έχουν συγκεντρωθεί παλιές ποικιλίες, σιταριού, κριθαριού, αρακά, ρεβιθιών, φακής, ψαρών, λαθουριού, ροβιού και μαναρωλιών όπου και έγινε η βοτανική ταυτοποίηση, και γίνεται προσπάθεια πολλαπλασιασμού τους.

Ο τρόπος διαχείρισης των βοσκοτόπων ακόμα και με τη χρήση φωτιάς είναι πολύ διαφορετικός από τον τρόπο των σημερινών κτηνοτρόφων.

Σχετικά με την αντίληψη για την αφθονία των ειδών, η γενική εντύπωση είναι, ότι τα χόρτα, εξ αιτίας του οργώματος σε μεγάλο βάθος, και των φυτοφαρμάκων που χρησιμοποιούνται στους ελαιώνες, έχουν σημαντικά ελαττωθεί. Τα χέλια έχουν πια εξαφανιστεί, όπως και τα βατράχια που οφείλεται τόσο την αποξήρανση των ρυακιών λόγω το πολλών γεωτρήσεων, ή λόγω ρύπανσης των ρυάκων από τα υπολείμματα των ελαιουργείων. Τα πουλιά έχουν επίσης μειωθεί σημαντικά, τόσο λόγω των αποτελεσματικότερων όπλων κυνηγιού αλλά και λόγω της έλλειψης τροφής (εντόμων) ή δηλητηριασμένης τροφής. Οι νυφίτσες και τα κουνάβια, αφού δεν τα κυνηγά κανείς, έχουν αυξησει τους πληθυσμούς τους.

Οι άνθρωποι, που μας μίλησαν, έδειξαν προθυμία να μας δώσουν ό,τι πληροφορία ζητήσαμε, αν και αναρωτιόντουσαν για την σημαντικότητα των γνώσεών τους. Υπήρχαν όμως άνθρωποι που ενώ κατείχαν σημαντικές παραδοσιακές γνώσεις, αρνήθηκαν να μας συναντήσουν, γιατί θεωρούσαν ότι όλα τούτα ανήκουν σε μια εποχή που έχει πεθάνει και η αναζήτηση των γνώσεων αυτών είναι απολύτως άχρηστη. Η, ίσως, καταδείκνυαν και το «χαμηλό» μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο τους που αναγκαζόταν να ασχολούνται με παλιές τέχνες. Πάντως, τόσο εκείνοι που πρόθυμα μας συνάντησαν, όσο και η άλλοι που

μας απέφυγαν, είχαν χαμηλή εκτίμηση για τις παραδοσιακές, παλιές γνώσεις τους. Οπότε είναι αρκετά κατανοητό, γιατί οι νεωτέρες γενιές, είναι αδιάφορες προς τις παλιές τέχνες και διαδικασίες.

Παρόλα αυτά, φαρμακευτικές εταιρείες συνεχίζουν να αναζητούν φυτικό υλικό και πληροφορίες χρήσης των φυτών της Κρήτης, και αναλύουν την εδώδιμη χλωρίδα για να εντοπίσουν δραστικούς παράγοντες, οπότε η χαμηλή εκτίμηση των ντόπιων στις παραδοσιακές τους γνώσεις, δεν μας αποθαρρύνει. Αυτό που πραγματικά μας τρομάζει, είναι ο χρόνος που έχουμε στη διάθεσή μας για να καταγράψουμε την ντόπια γνώση, γύρω από τη φύση. Η παρούσα μελέτη, έδειξε πόσο στενή ήταν η αλληλοεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φύσης στο παρελθόν. Μια αλληλεπίδραση που υποχρέωνε τους ανθρώπους να βρίσκουν τρόπους να διαχειρίζονται τους πόρους για να τους διατηρήσουν, για τους ίδιους και τους απογόνους τους. Ατυχώς, μαζί με την αδιαφορία και την περιφρόνηση για την άυλη πολιτισμική κληρονομιά ήρθε και η αδιαφορία και η περιφρόνηση για την φυσική κληρονομιά.

Γνωρίζοντας ότι υπάρχει βαθιά αλληλεξάρτηση μεταξύ της άυλης πολιτιστικής και της φυσικής κληρονομιάς, θεωρούμε ότι η μεταβίβαση των αποτελεσμάτων της μελέτης στην περιοχή και ευρύτερα, θα προωθήσει τον σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον και την παλιά γνώση με τελικό στόχο την προστασίας πολιτισμικής ποικιλομορφίας παράλληλα με την διατήρηση της βιολογικής ποικιλότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Αυτοφυή εδώδιμα φυτά με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i>	χαμομήλι	66
Lamiaceae	<i>Salvia fruticosa</i>	φασκόμηλο	66
Lamiaceae	<i>Salvia pomifera</i> subsp. <i>pomifera</i>	φασκόμηλο	66
Lamiaceae	<i>Origanum vulgare</i> subsp. <i>hirtum</i>	ρίγανη	63
Asteraceae	<i>Cichorium intybus</i>	ραδικία, πικραλίδες	60
Lamiaceae	<i>Sideritis syriaca</i>	μαλοτήρα	57
Asteraceae	<i>Scolymus hispanicus</i>	ασκόλιμπρος	47
Lamiaceae	<i>Thymbra capitata</i>	θυμάρι	46
Apiaceae	<i>Foeniculum vulgare</i>	μάραθα	45
Asteraceae	<i>Cichorium spinosum</i>	σταμναγκάθι	44
Asteraceae	<i>Cynara cornigera</i>	αγριαγκινάρα	42
Lamiaceae	<i>Origanum microphyllum</i>	ματζουράνα	41
Lamiaceae	<i>Origanum dictamnus</i>	δίκταμος, σταματόχορτο	38
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i>	δενδρολίβανο, αρισμαρί	38
Asteraceae	<i>Sonchus asper</i>	τσόχος	27
Asteraceae	<i>Sonchus oleraceus</i>	τσόχος	27
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i>	δάφνη	27
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i>	δύσμος	26
Brassicaceae	<i>Brassica cretica</i> subsp. <i>cretica</i>	βρούβες, αγριολάχανα	25
Brassicaceae	<i>Brassica geniculata</i>	βρούβες, λαχανίδες	25
Dioscoraceae	<i>Dioscorea communis</i>	αβρωνιά	25
Lamiaceae	<i>Prasium majus</i>	λαγουδόχορτο, μελισσόχορτο	21
Polygonaceae	<i>Rumex pulcher</i>	λάπαθα	19

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Αυτοφυή φαρμακευτικά φυτά με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i>	χαμομήλι	43
Lamiaceae	<i>Origanum dictamnus</i>	δίκτημος, σταματόχορτο	27
Lamiaceae	<i>Salvia fruticosa</i>	φασκόμηλο	22
Lamiaceae	<i>Salvia pomifera</i> subsp. <i>pomifera</i>	φασκόμηλο	22
Lamiaceae	<i>Sideritis syriaca</i>	μαλοτήρα	17
Urticaceae	<i>Urtica dubia</i>	τσουκνίδα, αγκινίδα	17
Urticaceae	<i>Urtica pilulifera</i>	τσουκνίδες	17
Lamiaceae	<i>Thymbra capitata</i>	θυμάρι	14
Malvaceae	<i>Malva silvestris</i>	μολόχα	13
Myrtaceae	<i>Eucalyptus camaldulensis</i>	ευκάλυπτος	13
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i>	δυσμός	12
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i>	δενδρολίβανο, αρισμαρί	10
Poaceae	<i>Cynodon dactylon</i>	αγριάδα, αύγουστος	10
Rutaceae	<i>Ruta chalepensis</i> subsp. <i>chalepensis</i>	απήγανος	10

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Καλλιεργούμενα φαρμακευτικά φυτά με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Lamiaceae	<i>Ocimum basilicum</i>	βασιλικός	16
Amaryllidaceae	<i>Allium sativum</i>	σκόρδο	11
Lamiaceae	<i>Origanum majorana</i>	ματζουράνα, αντωναΐδα	10
Amaryllidaceae	<i>Allium cepa</i>	κρεμμύδι	9
Apiaceae	<i>Petroselinum crispum</i>	μαϊδανός	8
Oleaceae	<i>Olea europaea</i>	ελιά	5
Xanthoreaceae	<i>Aloe vera</i>	αλόη	5

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Αυτοφυή φυτά με απωθητικές ιδιότητες για έντομα ή άλλα ανεπιθύμητα ζώα με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Myrtaceae	<i>Eucalyptus camaldulensis</i> .	ευκάλυπτος	35
Lamiaceae	<i>Lavandula stoechas</i> subsp. <i>stoechas</i>	δενδρολίβανο, λεβάντα	17
Lamiaceae	<i>Vitex agnus-castus</i>	λυγαριά, λυγιά	11
Asteraceae	<i>Dittrichia graveolens</i>	ακονιζιά	10
Asteraceae	<i>Dittrichia viscosa</i> subsp. <i>viscosa</i>	ακονιζιά	10
Rutaceae	<i>Ruta chalepensis</i> subsp. <i>chalepensis</i>	απήγανος	10
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i>	δάφνη	9
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i>	δενδρολίβανο, αρισμαρί	6
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i>	δυσόσμος	5

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Καλλιεργούμενα φυτά με απωθητικές ιδιότητες για έντομα ή άλλα ανεπιθύμητα ζώα με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Lamiaceae	<i>Ocimum basilicum</i>	βασιλικός	30
Amaryllidaceae	<i>Allium sativum</i>	σκόρδο	13
Asteraceae	<i>Tagetes erecta</i>	κατιφές	9
Asteraceae	<i>Tagetes patula</i>	κατιφές	9
Amaryllidaceae	<i>Allium cepa</i>	κρεμμύδι	5
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i>	καρυδιά	5

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Αυτοφυή βαφικά φυτά με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i>	χαμομήλι	13
Iridaceae	<i>Crocus cartwrightianus</i>	κρόκος, ζαφορά	10
Papaveraceae	<i>Papaver rhoeas</i>	κουτσουνάδα, παπαρούνα	10
Asteraceae	<i>Glebionis coronaria</i>	μαργαρίτα, μαντιλίδα	7
Asteraceae	<i>Glebionis segetum</i>	μαργαρίτα, μαντιλίδα	7
Fagaceae	<i>Quercus ithaburensis</i> subsp. <i>macrolepis</i>	βελανιδιά	7
Oxalidaceae	<i>Oxalis pes-caprae</i>	ξυνίδα	6

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Καλλιεργούμενα βαφικά φυτά με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i>	καρυδιά	50
Amaryllidaceae	<i>Allium cepa</i>	κρεμμύδι	43
Chenopodiaceae	<i>Beta vulgaris</i> subsp. <i>vulgaris</i> var. <i>rapacea</i>	παντζάρι	41

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Αυτοφυή φυτά για κατασκευές (καλάθια, σχοινιά, ίνες, ξύλα) με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Poaceae	<i>Arundo donax</i>	καλάμι	77
Poaceae	<i>Phragmites australis</i>	καλάμι	77
Lamiaceae	<i>Vitex agnus-castus</i>	λυγαριά, λυγιά	30
Asparagaceae	<i>Agave americana</i>	αθάνατος	26
Fagaceae	<i>Quercus pubescens</i>	δρυγιάς	14
Typhaceae	<i>Typha domingensis</i>	αφράτο, ψάθα	13
Fagaceae	<i>Castanea sativa</i>	καστανιά	12
Anacardiaceae	<i>Pistacia lentiscus</i>	σχίνος, σκίνος	11
Cyperaceae	<i>Scirpoides holoschoenus</i>	βουρλιά	11
Juncaceae	<i>Juncus maritimus</i>	βουρλιά	11
Cupressaceae	<i>Cupressus sempervirens</i>	κυπαρίσσι	10
Oleaceae	<i>Olea europaea</i> subsp. <i>oleaster</i>	αγριελιά	10
Platanaceae	<i>Platanus orientalis</i>	πλάτανος	8

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Καλλιεργούμενα φυτά για κατασκευές (καλάθια, σχοινιά, ίνες, ξύλα) με τις περισσότερες αναφορές στα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i>	καρυδιά	39
Moraceae	<i>Morus nigra</i>	μουριά	20
Linaceae	<i>Linum usitatissimum</i>	λινάρι	15
Oleaceae	<i>Olea europaea</i>	ελιά	10
Malvaceae	<i>Gossypium herbaceum</i>	βαμβακιά	8

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Αυτοφυή φυτά με τις περισσότερες χρήσεις σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΧΡΗΣΕΩΝ
Myrtaceae	<i>Myrtus communis</i>	μυρτιά	5
Asteraceae	<i>Glebionis coronaria</i>	μαργαρίτα, μαντιλίδα	4
Fabaceae	<i>Ceratonia siliqua</i>	χαρούπια	4
Lamiaceae	<i>Origanum vulgare</i> subsp. <i>hirtum</i>	ρίγανη	4
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i>	δενδρολίβανο, αρισμαρί	4
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i>	δάφνη	4
Anacardiaceae	<i>Pistacia lentiscus</i>	σκίνος, σκίνος	3
Apocynaceae	<i>Nerium oleander</i>	σφάκα	3
Asteraceae	<i>Dittrichia graveolens</i>	ακονιζιά	3
Asteraceae	<i>Dittrichia viscosa</i> subsp. <i>viscosa</i>	ακονιζιά	3
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i>	χαμομήλι	3
Fabaceae	<i>Spartium junceum</i>	σπάρτο	3
Fagaceae	<i>Quercus ithaburensis</i> subsp. <i>macrolepis</i>	βελανιδιά	3
Iridaceae	<i>Crocus cartwrightianus</i>	κρόκος, ζαφορά	3
Lamiaceae	<i>Ballota pseudodictamnus</i> subsp. <i>pseudodi.</i>	καλοκοιμιθιά	3
Lamiaceae	<i>Lavandula stoechas</i> subsp. <i>stoechas</i>	δενδρολίβανο, λεβάντα	3
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i>	δυόσμος	3
Lamiaceae	<i>Salvia fruticosa</i>	φασκόμηλο	3
Lamiaceae	<i>Salvia pomifera</i> subsp. <i>pomifera</i>	φασκόμηλο	3
Lamiaceae	<i>Vitex agnus-castus</i>	λυγαριά, λυγιά	3
Oleaceae	<i>Olea europaea</i> subsp. <i>oleaster</i>	αγριελιά	3
Papaveraceae	<i>Papaver rhoeas</i>	κουτσουνάδα, παπαρούνα	3
Rutaceae	<i>Ruta chalepensis</i> subsp. <i>chalepensis</i>	απήγανος	3
Urticaceae	<i>Urtica dubia</i>	τσουκνίδα, αγκινίδα	3
Urticaceae	<i>Urtica pilulifera</i>	τσουκνίδα, αγκινίδα	3

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Καλλιεργούμενα φυτά με τις περισσότερες χρήσεις σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i>	καρυδιά	4
Lamiaceae	<i>Ocimum basilicum</i>	βασιλικός	4
Amaryllidaceae	<i>Allium cepa</i>	κρεμμύδι	3
Amaryllidaceae	<i>Allium sativum</i>	σκόρδο	3

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Αυτοφυή φυτά με τις περισσότερες αναφορές συνολικά σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΧΡΗΣΕΩΝ
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i>	χαμομήλι	122
Lamiaceae	<i>Salvia fruticosa</i>	φασκόμηλο	89
Lamiaceae	<i>Salvia pomifera</i> subsp. <i>pomifera</i>	φασκόμηλο	89
Lamiaceae	<i>Origanum vulgare</i> subsp. <i>hirtum</i>	ρίγανη	78
Poaceae	<i>Arundo donax</i>	καλάμι	78
Poaceae	<i>Phragmites australis</i> .	καλάμι	78
Lamiaceae	<i>Sideritis syriaca</i>	μαλοτήρα	74
Lamiaceae	<i>Origanum dictamnus</i>	δίκταμος, σταματόχορτο	65
Asteraceae	<i>Cichorium intybus</i>	ραδίκια, πικραλίδες	64
Lamiaceae	<i>Thymbra capitata</i>	θυμάρι	61
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i>	δενδρολίβανο, αρισμαρί	56
Myrtaceae	<i>Eucalyptus camaldulensis</i>	ευκάλυπτος	56
Asteraceae	<i>Cichorium spinosum</i> .	σταμναγκάθι	50
Asteraceae	<i>Scolymus hispanicus</i>	ασκολίμπρος	50
Lamiaceae	<i>Origanum microphyllum</i>	ματζουράνα	50
Apiaceae	<i>Foeniculum vulgare</i>	μάραθα	47
Asteraceae	<i>Cynara cornigera</i>	αγριαγκινάρα	46
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i>	δάφνη	45
Lamiaceae	<i>Vitex agnus-castus</i>	λυγαριά, λυγιά	44
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i>	δύσμος	43

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Καλλιεργούμενα φυτά με τις περισσότερες αναφορές συνολικά σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΟΙΝΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΡ. ΑΝΑΦΟΡΩΝ
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i> L.	καρυδιά	95
Lamiaceae	<i>Ocimum basilicum</i> L.	βασιλικός	68
Amaryllidaceae	<i>Allium cepa</i> L.	κρεμμύδι	57
Lamiaceae	<i>Origanum majorana</i> L.	ματζουράνα, αντωνναίδα	51
Chenopodiaceae	<i>Beta vulgaris</i> subsp. <i>vulgaris</i> var. <i>rapa</i> .	παντζάρι	41

Αναλυτικά αποτελέσματα σχετικά με τις χρήσεις των αυτοφυών φυτών

Σημείωση: Οι πληροφορίες που αναφέρονται στο κείμενο που ακολουθεί δίδονται σε παρόντα χρόνο. Στην πραγματικότητα κανείς δεν χρησιμοποιεί πια τις μεθόδους αυτές, με εξαίρεση βέβαια τις χρήσεις για τροφή.

ΠΤΕΡΙΔΟΦΥΤΑ

Dennstaedtiaceae

Pteridium aquilinum (L.) Kuhn

Κοινό όνομα: φτέρη

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, ανοιχτές πλαγιές, επίπεδες αργιλώδεις επιφάνειες, προτιμά βαθιά εδάφη

Χρήσεις: Οι φρέσκιες κορφές τρώγονται μαζί με τα σπαράγγια και τις αβρωνιές. Χρησιμοποιούνται επίσης για γέμισμα στρωμάτων

ΣΠΕΡΜΑΤΟΦΥΤΑ

ΓΥΜΝΟΣΠΕΡΜΑ

Cupressaceae

e

Cupressus sempervirens L.

Κοινό όνομα: κυπαρίσσι

Βιότοπος: βραχώδεις τοποθεσίες

Χρήσεις: Αφέψημα φύλλων για ξέπλυμα των μαλλιών, τα κάνει γυαλιστερά. Υλικό για ξύλινες κατασκευές κυρίως μέσα στην οικοδομή, δοκάρια οροφής, σκάλες

Juniperus oxycedrus L. subsp. *macrocarpa* (Sm.) Ball

Κοινό όνομα: κέδρος

Βιότοπος: βραχώδη και αμμώδη μέρη, θαμνώνες και φρύγανα, συνήθως κοντά στη θάλασσα

Χρήσεις: Υλικό για ξύλινες κατασκευές

ΑΓΓΕΙΟΣΠΕΡΜΑ

ΔΙΚΟΤΥΛΗΔΟΝΑ

Amaranthaceae

Amaranthus retroflexus L.

Κοινό όνομα: βλίτο

Βιότοπος: καλλιεργούμενα χωράφια

Χρήσεις: Φύλλα και φρέσκοι βλαστοί, τρώγονται βραστά ή σιγαριστά

Anacardiaceae

Pistacia lentiscus L.

Κοινό όνομα: σκίνος, σχίνος, σχινάρι

Βιότοπος: δάση πεύκου, θαμνότοποι, απότομες βραχώδεις πλαγιές, κοίτη χειμάρρων μέσα σε φαράγγια, παραλιακές αμμουδιές

Χρήσεις: Βέργες (βίτσες) από την βάση του κορμού χρησιμοποιούνται για την κατασκευή καλαθιών. Τα φύλλα και οι καρποί χρησιμοποιούνται στην βαφική για στύψη. Το ξύλα δίνει κάρβουνα.

***Pistacia terebinthus* L.**

Κοινό όνομα: αντραμιθιά, αντριγιά

Βιότοπος: βραχώδη δάση, θαμνότοποι, ασβεστολιθικές πλαγιές

Χρήσεις: Τα ξύλα χρησιμοποιούνται για κατασκευές αντικειμένων

Apiaceae

***Apium nodiflorum* (L.) Lag.**

Κοινό όνομα: αγριοσέλινο

Βιότοπος: έλη, ρυάκια, υγρά μέρη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί είναι αρωματικοί και τρώγονται σε μείγμα με άλλα χόρτα, τσιγαριστά ή σε πίτες

***Crithmum maritimum* L.**

Κοινό όνομα: κρίταμο

Βιότοπος: παραθαλάσσιοι βράχοι και αμμουδιές

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα τρώγονται ωμά σε σαλάτα και γίνονται τουρσί

***Daucus carota* L.**

Κοινό όνομα: σταφυλίνακας

Βιότοπος: χωράφια, πεζούλες, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα είναι αρωματικά και τρώγονται μαζί με άλλα χόρτα βραστά ή τσιγαριστά

***Ferula communis* L.**

Κοινό όνομα: άρτυκας

Βιότοπος: ασβεστολιθικές πλαγιές, εγκαταλειμμένα χωράφια, ελαιώνες, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Ο κορμός χρησιμοποιείται για ελαφρές κατασκευές και ως νάρθηκας για σπασμένα μέλη

***Foeniculum vulgare* Mill. subsp. *piperitum* (Ucria) Cout.**

Κοινό όνομα: μάραθο

Βιότοπος: καλλιεργούμενα και εγκαταλειμμένα χωράφια, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα νερά φύλλα είναι ιδιαίτερα αρωματικά και τρώγονται μαζί με άλλα χόρτα συνήθως τσιγαριστά ή σε πίτες. Επίσης γίνονται και αφέψημα για ρόφημα. Άνθη και φύλλα χρησιμοποιούνται στο 'μπούρμπουλο' (βραστό νερό) για το ξέπλυμα και την απολύμανση σύκων πριν ξεραθούν.

***Oenanthe pimpinelloides* L.**

Κοινό όνομα: κουρνόποδας, ακουρνόποδας, αγριοσέλινο

Βιότοπος: υγρά δάση, βραχώδη μέρη, έλη, ρηγά τρεχούμενα νερά, υγρά λιβάδια

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα και βλαστοί τρώγονται τσιγαριστά.

***Oporonax hispidus* (Friv.) Griseb.**

Κοινό όνομα: πλευρές, αγριοπλευρές

Βιότοπος: φρύγανα, ανοιχτά εδάφη κοντά στη θάλασσα

Χρήσεις: Οι νεαροί ανθοφόροι βλαστοί βράζονται και μετά τρώγονται με αυγά

***Pimpinella peregrina* L.**

Κοινό όνομα λειβαδίτες, αγριοσέλινα, κουρνόποδας ήμερος

Βιότοπος: ελαιώνες, θαμνότοποι, φρύγανα

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα και βλαστοί τρώγονται τσιγαριστά

***Scaligeria napiformis* (Spreng.) Grande**

Κοινό όνομα: αγριομαϊντανός

Βιότοπος: δάση πεύκου, θαμνότοποι, φρύγανα, σχισμές βράχων, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις

Χρήσεις: Χρησιμοποιείται σαν μυρωδικό στη μαγειρική

***Scandix australis* L.**

Κοινό όνομα: χάτζικας, αχάτζικας, χατζίκι, μυρώνι

Βιότοπος: ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Χρησιμοποιείται σαν μυρωδικό στη μαγειρική, ιδιαίτερα στις πίτες

***Scandix pecten-veneris* L.**

Κοινό όνομα: χάτζικας, αχάτζικας, χατζίκι, μυρώνι

Βιότοπος: ελαιώνες, βραχώδη μέρη, καλλιεργημένα χωράφια, γυμνό και διαταραγμένο χώμα

Χρήσεις: Χρησιμοποιείται σαν μυρωδικό στη μαγειρική, ιδιαίτερα στις πίτες

***Tordylium apulum* L.**

Κοινό όνομα: καυκαλίδα, καυκαλίθρα

Βιότοπος: ελαιώνες, φρύγανα, βραχώδη μέρη, κοίτη χείμαρρων φαραγγιών, χωράφια, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Χρησιμοποιείται σαν μυρωδικό στη μαγειρική, ιδιαίτερα στις πίτες

***Torilis arvensis* (Huds) Link.**

Κοινό όνομα: αγριομαϊντανός,

Βιότοπος: αμπέλια, σκιερά ρυάκια

Χρήσεις: : Χρησιμοποιείται σαν μυρωδικό στη μαγειρική

Apocynaceae

Nerium oleander* L. subsp. *oleander

Κοινό όνομα: πικροδάφνη, σφάκα

Βιότοπος: ακολουθεί διαδρομές νερού, ρυάκια, υγρά μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Οι βέργες της βάσης χρησιμοποιούνται για την κατασκευή καλαθιών. Το ξύλο κάνει κάρβουνο. Κατασκευάζουν τα «σφακοπίστολα» με βλαστούς που έχει αφαιρεθεί το εσωτερικό υλικό.

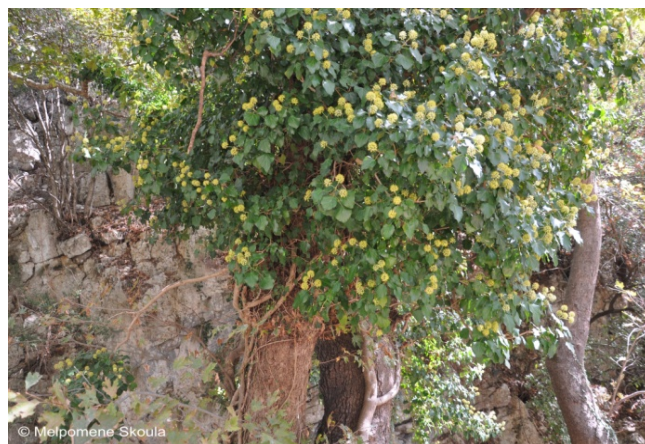
Araliaceae

Hedera helix* L. subsp. *helix

Κοινό όνομα: κισσός

Βιότοπος: δάση, δέντρα, απότομες πλαγιές και τοίχοι

Χρήσεις: Το αφέψημα φύλλων κατεβάζει το ζάχαρο και ρίχνει τις πέτρες από τα νεφρά

Asteraceae

***Carlina gummifera* (L.) Less.**

Κοινό όνομα: κολλιιά, ακολλιιά, αγριοαγκινάρα

Βιότοπος: ασβεστολιθικές πλαγιές

Χρήσεις: Οι νεαρές κορυφές μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες, Μετά το κόψιμο της ταξιανθίας, παράγεται μια ρητίνη που χρησιμοποιείται από τα παιδιά για μάσημα, αλλά και σαν κόλα.

***Centaurea calcitrapa* L.**

Κοινό όνομα: γουρούνι

Βιότοπος: Διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα καταναλώνονται βραστά, αν και πολύ πικρά. Η κατανάλωση βοηθά στη μείωση του ζαχάρου

***Cichorium intybus* L.**

Κοινό όνομα: ραδίκι, ροδίκιο, αγριοράδικο, αγριορόδικο, πικραλίδα

Βιότοπος: ξηρές πλαγιές, ανοιχτά πετρώδη εδάφη

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό βραστό, πριν ανθίσει, και θεωρείται θεραπευτικό για το ζάχαρο. Πίνουν και το νερό μετά το βράσιμο

***Cichorium spinosum* L.**

Κοινό όνομα: σταμναγκάθι

Βιότοπος: φρύγανα, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις, παραλιακές αμμουδιές και βράχοι

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό και θεωρείται θεραπευτικό για το ζάχαρο. Πίνουν και το νερό μετά το βράσιμο

***Crepis commutata* (Spreng.) Greuter**

Κοινό όνομα: γλυκοσυρίδα

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, χαλίκια, καλλιεργούμενα χωράφια

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό, πριν ανθίσει, βραστό

***Crepis sancta* (L.) Babc.**

Κοινό όνομα: σταρίδα

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, ακαλλιέργητα χωράφια, ελαιώνες

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό, πριν ανθίσει, βραστό

***Crepis vesicaria* L.**

Κοινό όνομα: κοκκινοράδικο, πικροράδικο

Βιότοπος: ελαιώνες, βραχώδη μέρη, ανοιχτά πετρώδη εδάφη

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό, πριν ανθίσει, βραστό

***Cynara cornigera* Lindl.**

Κοινό όνομα: αγριαγκινάρα

Βιότοπος: Ασβεστολιθικά φρύγανα, ανοιχτά βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Τα φύλλα χωρίς το αγκαθωτό μέρος μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες. Η κατανάλωση για τροφή αλλά και το νερό που έχουν βράσει θεωρείται θεραπευτικό για τις πέτρες των νεφρών

***Dittrichia graveolens* (L.) W.Greuter**

Κοινό όνομα: ακονιζιά, αγκονιδιά

Βιότοπος: χαλίκια ποταμών, καλλιεργούμενα χωράφια, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Είναι εντομοαπωθητικό και χρησιμοποιείται για την απομάκρυνση ψειρών από κόττες αλλά και για να κροτήσει τα σαμιαμίθια έξω από το σπίτι. Αφέψημα της ρίζας απομακρύνει τις πέτρες της χολής. Ακόμα δίδει πράσινο χρώμα στα νήματα

Dittrichia viscosa* (L.) Greuter subsp. *viscosa

Κοινό όνομα: ακονιζιά, αγκονιδιά

Βιότοπος: υγρά εδάφη κοντά στην ακτή, ξεροπόταμοι, αυλάκια, πλαγιές, καλλιεργούμενα χωράφια, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Είναι εντομοαπωθητικό και χρησιμοποιείται για την απομάκρυνση ψειρών από κόττες αλλά και για να κροτήσει τα σαμιαμίθια έξω από το σπίτι. Αφέψημα της ρίζας απομακρύνει τις πέτρες της χολής. Ακόμα δίδει πράσινο χρώμα στα νήματα

***Echinops spinosissimus* Turra**

Κοινό όνομα: αγκάβανος

Βιότοπος: ελαιώνες, βραχώδη μέρη, ανοιχτά εδάφη κοντά στη θάλασσα, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα ,μετά την απομάκρυνση των αγκαθιών μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες

***Galactites tomentosa* Moench**

Κοινό όνομα: αγκάβανος

Βιότοπος: ελαιώνες, διαταραγμένα εδάφη, άκρες δρόμων, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα , μετά την απομάκρυνση των αγκαθιών μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες

***Glebionis coronaria* (L.) Cass. ex Spach**

Κοινό όνομα: μαντιλίδα, μαργαρίτα

Βιότοπος: διαταραγμένα μέρη, άκρες δρόμων, σκουπιδότοποι, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα μαγειρεύονται με άλλα χόρτα, τσιγαριστά και μπαίνουν σε πίτες. Ολόκληρο το φυτό δίδει κίτρινο χρώμα σε νήματα και χρησιμοποιείται για τα πασχαλινά αυγά

***Glebionis segetum* (L.) Fourr.**

Κοινό όνομα: μαντιλίδα, μαργαρίτα

Βιότοπος: καλλιεργούμενα χωράφια, βραχώδη μέρη, διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Ολόκληρο το φυτό δίδει κίτρινο χρώμα σε νήματα και χρησιμοποιείται για τα πασχαλινά αυγά

***Hedypnois rhagadioloides* (L.) F.W. Schmidt**

Κοινό όνομα: σταρίδα

Βιότοπος: φρύγανα, ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές, παράκτια εδάφη, αμπέλια, καλλιεργούμενες πεζούλες

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό, πριν ανθίσει, βραστό

***Helminthotheca echioides* (L.) Holub**

Κοινό όνομα: χοιρομουρίδα

Βιότοπος: ελαιώνες, καλλιεργούμενα χωράφια

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό, πριν ανθίσει, βραστό

***Lactuca serriola* L.**

Κοινό όνομα: αγριομάρουλο

Βιότοπος: ελαιώνες, όχθες ρυακιών, στεγνά αμμώδη εδάφη, διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό, αλλά και ωμό σε σαλάτα όπως το μαρούλι

***Lamyropsis cynaroides* (Lam.) Dittrich**

Κοινό όνομα: αγριαγκινάρα)

Βιότοπος: ασβεστολιθικά ανοιχτά δάση και βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Οι νεαρές κορυφές και οι βλαστοί μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες. Το νερό μετά το βράσιμο βοηθά στην απομάκρυνση των πετρών από τα νεφρά

***Leontodon tuberosus* L.**

Κοινό όνομα: γαλοβύζι, βυζιά, βυζάτο, προβατίνα

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, φρύγανα, βραχώδη μέρη, έλη, υγρά εδάφη, καλλιεργούμενα και εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό

***Matricaria chamomilla* L.**

Κοινό όνομα: χαμομήλι, χαμόμηλο

Βιότοπος: παράκτια αλατούχα εδάφη, άκρες δρόμων, χωράφια

Χρήσεις: Τα άνθη χρησιμοποιείται για αφέψημα. Το αφέψημα των ανθέων ηρεμεί το στομάχι. Βρασμένο σε λάδι ελιάς χρησιμοποιείται για δερματικές παθήσεις ακόμα με σε μωρά. Βρασμένο σε κρασί δίδεται στα αιγοπρόβατα για προβλήματα του πεπτικού. Το αφέψημα χρησιμοποιείται για να ξανθαίνει τα μαλλιά των γυναικών

***Notobasis syriaca* (L.) Cass.**

Κοινό όνομα: αγκάβανος

Βιότοπος: διαταραγμένα εδάφη, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα, μετά την απομάκρυνση των αγκαθίων μαγειρεύονται όπως οι αγκινάρες

***Picris rhagadioloides* (L.) Desf.**

Κοινό όνομα: χοιρομουρίδα

Βιότοπος: Ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό

***Reichardia picroides* (L.) Roth.**

Κοινό όνομα: γαλατσίδα

Βιότοπος: βραχώδη μέρη και σχισμές βράχων, χωμάτινες πλαγιές, παραλιακές αμμουδιές, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό και ωμό σε σαλάτα

***Scolymus hispanicus* L.**

Κοινό όνομα: ασκόλυμπρος

Βιότοπος ανοιχτά βραχώδη μέρη, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι:

Χρήσεις: Τρώγεται η ρίζα, αφού καθαριστεί από τα ξυλώδη μέρη, βραστή. Το νερό του βρασμού ρίχνει τις πέτρες των νεφρών

***Sonchus asper* (L.) Hill.**

Κοινό όνομα: τσόχος, ζοχός

Βιότοπος: ελαιώνες, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά. Η κατανάλωση βοηθά σε περίπτωση τροφικής δηλητηρίασης και το ίδιο ισχύει και για πρόβατα και κατσίκια

***Sonchus oleraceus* L.**

Κοινό όνομα: τσόχος, ζοχός

Βιότοπος: ελαιώνες θαμνότοποι, καλλιεργημένα χωράφια, διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά. Η κατανάλωση βοηθά σε περίπτωση τροφικής δηλητηρίασης και το ίδιο ισχύει και για πρόβατα και κατσίκια

Taraxacum spp.

Κοινό όνομα: μαρουλίδα

Βιότοπος: φρυγανότοποι, αργιλώδη και πετρώδη εδάφη

Χρήσεις: Τρώγεται ολόκληρο το φυτό πριν ανθίσει βραστό

Boraginaceae

Anchusa italica Retz.

Κοινό όνομα: αγόγλωσσος

Βιότοπος: εγκαταλειμμένα χωράφια, διαταραγμένα εδάφη, βραχώδη μέρη, άκρες δρόμων, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα της βάσης που σχηματίζουν ροζέτα βράζονται, αλευρώνονται, αλείφονται με αυγά και τηγανίζονται

Cynoglossum creticum Mill.

Κοινό όνομα: αγόγλωσσος

Βιότοπος: ελαιώνες, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα της βάσης που σχηματίζουν ροζέτα βράζονται, αλευρώνονται, αλείφονται με αυγά και τηγανίζονται

***Echium arenarium* Guss.**

Κοινό όνομα: αγόγλωσσος

Βιότοπος: παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα της βάσης που σχηματίζουν ροζέτα βράζονται, αλευρώνονται, αλείφονται με αυγά και τηγανίζονται

***Echium italicum* L. subsp. *bierbersteinii* (Lacaita) Greuter & Burdet**

Κοινό όνομα: αγόγλωσσος

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, εγκαταλειμμένα χωράφια, διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα της βάσης που σχηματίζουν ροζέτα βράζονται, αλευρώνονται, αλείφονται με αυγά και τηγανίζονται

***Echium plantagineum* L.**

Κοινό όνομα: αγόγλωσσος

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, εγκαταλειμμένα χωράφια, διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα της βάσης που σχηματίζουν ροζέτα βράζονται, αλευρώνονται, αλείφονται με αυγά και τηγανίζονται

Brassicaceae

Brassica cretica* Lam. subsp. *cretica

Κοινό όνομα: βρούβα, αγριολάχανο

Βιότοπος: ασβεστολιθικές πλαγιές

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά, πριν την άνθιση

***Brassica geniculata* (Desf.) Snogerup & B. Snogerup**

Κοινό όνομα: βρούβα, λαχανίδα

Βιότοπος: αμπέλια, καλλιεργούμενα χωράφια, κοίτη ποταμών, παραθαλάσσιοι βράχοι, αμμουδιές, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά, πριν την άνθιση

***Raphanus raphanistrum* L.**

Κοινό όνομα: ραπανίδα

Βιότοπος: καλλιεργούμενα χωράφια

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά, πριν την άνθιση

***Sinapis alba* L.**

Κοινό όνομα: βρούβα, λαφανόβρουβα, κάψα, καψανθός, καψόβρουβα, σινάπτι

Βιότοπος: ελαιώνες, χωράφια, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και τα φύλλα καταναλώνονται βραστά, πριν την άνθιση. Οι σπόροι συλλέγονται και χρησιμοποιούνται σαν θερμαντικό σε κρουολόγημα.

Cactaceae

***Opuntia ficus-indica* (L.) Mill.**

Κοινό όνομα: παπουτσοσυκιά, φραγκοσυκιά

Βιότοπος: επιγενές, ευδοκιμεί σε ακαλλιέργητα χωράφια, πετρώδη μέρη, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Λόγω των αγκαθιών των φύλλων χρησιμοποιείται για φράκτες. Τα φρούτα τρώγονται ωμά. Κομμάτι από φύλλο αφού ψηθεί και ξεφλουδιστεί τοποθετείται πάνω σε πληγές

Campanulaceae

***Petromarula pinnata* (L.) A.DC.**

Κοινό όνομα: πετροφυλλιά, πετροκαρά

Βιότοπος: ενδημικό φυτό της Κρήτης, ευδοκιμεί σε ασβεστολιθικές πλαγιές, σχισμές βράχων, απότομες πλαγιές, σκιερά μέρη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα καταναλώνονται σιγαριστά σε μείγμα με άλλα χόρτα

Capparaceae

Capparis spinosa L..

Κοινό όνομα: κάππαρη

Βιότοπος: καλλιεργημένο και διαταραγμένο έδαφος, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα φύλλα και τα κλειστά άνθη γίνονται τουρσί

Caryophyllaceae

Silene vulgaris (Moench) Garcke

Κοινό όνομα: χτύπαλο

Βιότοπος: ελαιώνες, φρύγανα, βραχώδη μέρη, καλλιεργούμενες και εγκαταλειμμένες πεζούλες, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά σε μείγμα με άλλα χόρτα

Stellaria cupaniana (Jord. & Fourr.) Beg.

Κοινό όνομα: τσιχλάντερο

Βιότοπος: ελαιώνες, ασβεστολιθικά χαλίκια, ορεινά λιβάδια, διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί καταναλώνονται τσιγαριστοί σε μείγμα με άλλα χόρτα

Chenopodiaceae

Chenopodium album L.

Κοινό όνομα: αγριοσπανάκο, κλουβίδα

Βιότοπος: καλλιεργούμενα και διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Φύλλα και φρέσκες κορυφές τρώγονται βραστά

Chenopodium murale L.

Κοινό όνομα: αγριοσπανάκο, κλουβίδα

Βιότοπος: σχισμές βράχων, καλλιεργούμενα και διαταραγμένα εδάφη, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Φύλλα και φρέσκες κορυφές τρώγονται βραστά

Cucurbitaceae

Ecballium elaterium (L.) A.Rich.

Κοινό όνομα: πικραγουριά

Βιότοπος: σκουπιδότοποι, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Χρησιμοποιούνται μερικές σταγόνες από τον χυμό των καρπών στη μύτη ενάντια στην ιγμορίτιδα, θεωρείται επικίνδυνο για την υγεία.

Dipsacaceae

Knautia integrifolia (L.) Bertol.

Κοινό όνομα: στραβόχορτο

Βιότοπος: φρύγανα, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα βάσης καταναλώνονται βραστά

Scabiosa atropurpurea L.

Κοινό όνομα: στραβόχορτο

Βιότοπος: άκρες δρόμων, φρύγανα

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα βάσης καταναλώνονται βραστά

Ericaceae

Arbutus unedo L.

Κοινό όνομα: κουμαριά, κούμαρος

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι σε μη ασβεστολιθικά υποστρώματα

Χρήσεις: Οι καρποί τρώγονται φρέσκοι ή γίνονται γλυκό. Μετά από ζύμωση και απόσταξη παράγεται αλκοολούχο ποτό, η κουμαρορακή. Με τα ξύλα κάνουνε παγίδες και άλλες μικρές κατασκευές. Τα φύλλα έχουν συτυπτικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνται στη βαφική.

***Erica arborea* L.**

Κοινό όνομα: ρείκι, έρεικας

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι σε μη ασβεστολιθικά υποστρώματα

Χρήσεις: Είναι φυτό μελισσοκομικό, και το παραγόμενο μέλι θεωρείται ότι χαμηλώνει το ζάχαρο. Με τα ξύλα κάνουνε παγίδες και άλλες μικρές κατασκευές. Το ξύλο της ρίζας δίνει καλά κάρβουνα

***Erica manipuliflora* Salisb.**

Κοινό όνομα: ρείκι, έρεικας

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, φρύγανα, ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές, ανοιχτά βραχώδη και αμμώδη μέρη

Χρήσεις: Είναι φυτό μελισσοκομικό, και το παραγόμενο μέλι θεωρείται ότι χαμηλώνει το ζάχαρο. Με τα ξύλα κάνουνε παγίδες και άλλες μικρές κατασκευές. Το ξύλο της ρίζας δίνει καλά κάρβουνα

Euphorbiaceae

***Euphorbia characias* L.**

Κοινό όνομα: φλόμος

Βιότοπος: ανοιχτά δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, φρύγανα, ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές, εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Ο γαλακτώδης χυμός χρησιμοποιείται σαν κόλα

***Euphorbia dendroides* L.**

Κοινό όνομα: φλόμος

Βιότοπος: ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Ο γαλακτώδης χυμός χρησιμοποιείται σαν κόλα

Fabaceae

Anagyris foetida L.

Κοινό όνομα: αζόγουρος

Βιότοπος: ελαιώνες, θαμνότοποι, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Τα φύλλα είναι εντομοαπωθητικά

© Melpomene Skoula

Ceratonia siliqua L.

Κοινό όνομα: χαρουπιά

Βιότοπος: ελαιώνες, θαμνότοποι

Χρήσεις: Οι καρποί αποτελούν τροφή ζώων αλλά και ανθρώπων σε δύσκολους καιρούς. Από τους καρπούς παράγεται το χαρουπιόμελο, γλυκαντική ουσία για μαγειρικά παρασκευάσματα. Τα φύλλα είναι στυπτικά και χρησιμοποιούνται στη βαφική. Το ξύλο χρησιμεύει για κατασκευές

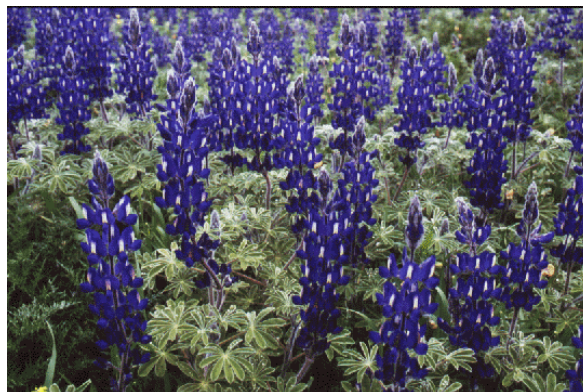
© Melpomene Skoula

Lupinus pilosus L.

Κοινό όνομα: αγριολυμπίνος

Βιότοπος: Ελαιώνες, εγκαταλειμμένα χωράφια.

Χρήσεις: Τα σπέρματα χρησιμοποιούνται για μείωση του ζαχάρου. Τα άνθη χρησιμοποιούνται στην βαφική για να δώσουν μπλε χρώμα

Scorpiurus muricatus L.

Κοινό όνομα: αγριοσπάνακο-

Βιότοπος: ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές και βράχοι

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται όπως το σπανάκι

© Melpomene Skoula

***Spartium junceum* L.**

Κοινό όνομα: σπάρτο

Βιότοπος: άκρες δρόμων, διαδρομές νερού

Χρήσεις: Τα άνθη χρησιμοποιούνται στην βαφική για κίτρινο χρώμα

Fagaceae

***Castanea sativa* Mill.**

Κοινό όνομα: καστανιά

Βιότοπος: Υγρές κοιλάδες, σε μη ασβεστολιθικά υποστρώματα

Χρήσεις: Οι καρποί τρώγονται και το ξύλο χρησιμοποιείται για κατασκευές

***Quercus coccifera* L.**

Κοινό όνομα: πουρνάρι, πρίνος

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, φρύγανα

Χρήσεις βελάνι χρησιμοποιείται για τροφή ζώων και τα κύπελλο στην βαφική ως στυπτικό. Το ξύλο δίνει κάρβουνα και υλικό για κατασκευές.

***Quercus ilex* L.**

Κοινό όνομα: αζίλακας

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, υγρές κοιλάδες, ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές

Χρήσεις: Το βελάνι χρησιμοποιείται για τροφή ζώων και τα κύπελλο στην βαφική ως στυπτικό. Το ξύλο δίνει υλικό για κατασκευές.

***Quercus ithaburensis* Decne subsp. *macrolepis* (Kotschy) Hedge & Yalt**

Κοινό όνομα: βελανιδιά

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, μεμονωμένα δέντρα ανάμεσα σε καλλιέργειες

Χρήσεις: Το βελάνι χρησιμοποιείται για τροφή ζώων και τα κύπελλο στην βαφική ως στυπτικό. Το κατεξοχήν βαφικό είδος. Το ξύλο δίνει υλικό για κατασκευές.

***Quercus pubescens* Willd**

Κοινό όνομα: δρυς, δρυγιάς

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, μεμονωμένα δέντρα ανάμεσα σε καλλιέργειες

Χρήσεις: Το βελάνι χρησιμοποιείται για τροφή ζώων και τα κύπελλο στην βαφική ως στυπτικό. Το ξύλο δίνει υλικό για κατασκευές

Hypericaceae

Hypericum empetrifolium Willd

Κοινό όνομα: αγούδουρας

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, φαράγγια

Χρήσεις: Το αφέψημα φύλλων είναι καλό για το στομάχι

Hypericum perforatum L.

Κοινό όνομα: βαλσαμόχορτο, κοκκινόχορτο

Βιότοπος: φρύγανα, βραχώδη μέρη, εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Το εκχύλισμα των λουλουδιών σε λάδι ελιάς, το κοκκινόλαδο, χρησιμοποιείται εξωτερικά ενάντια στους ρευματισμούς και στο δέρμα για επούλωση από κάψιμο

Hypericum triquetrifolium Turra

Κοινό όνομα: αγούδουρας, αγκούδουρας

Βιότοπος: καλλιεργούμενα χωράφια, άκρες δρόμων, σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Το αφέψημα φύλλων είναι καλό για το στομάχι

Lamiaceae

***Ballota nigra* L. subsp. *uncinata* (Fiori & Beg.) Patzak**

Κοινό όνομα: καλάνθρωπος

Βιότοπος: άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι, χωράφια

Χρήσεις: Το εκχύλισμα σε λάδι ή σε νερό είναι ηρεμιστικό για το δέρμα ιδιαίτερα των μωρών

Ballota pseudodictamnus* (L.) Benth. subsp. *pseudodictamnus

Κοινό όνομα: καλοκοιμιθιά

Βιότοπος: φρύγανα, απότομες βραχώδεις πλαγιές

Χρήσεις: Το φύλλο έχει αιμοστατικές ιδιότητες, για εξωτερική χρήση, σε κοψίματα. Ολόκληρα το φυτό χρησιμοποιείται για γέμισμα στρωμάτων

Lavandula stoechas* L. subsp. *stoechas

Κοινό όνομα: δενδρολίβανο

Βιότοπος: θαμνότοποι, σχιστολιθικές πλαγιές, μη ασβεστολιθικά υποστρώματα

Χρήσεις: εντομοαπωθητικό

Melissa officinalis L.

Κοινό όνομα: μελισσόχορτο

Βιότοπος: ελαιώνες, θαμνότοποι, όχθες ρυακιών, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Το αφέψημα είναι καλό για το στομάχι

Mentha pulegium L.

Κοινό όνομα: φλισκούνη, μέντα, άγρια μέντα

Βιότοπος: Ελώδη μέρη, όχθες λιμνών, αυλάκια, επίπεδες αργιλώδεις επιφάνειες που λιμνάζουν το χειμώνα.

Χρήσεις: Το φυτό είναι εντομοαπωθητικό και χρησιμοποιείται στην αποθήκευση των καρπών. Το αφέψημα πίνεται σαν ρόφημα και κάνει καλό στο στομάχι, στο αναπνευστικό (κρυολόγημα).

Mentha spicata L.

Κοινό όνομα: βάλαμος, δυόσμος

Βιότοπος: Ελώδη μέρη και άλλα υγρά μέρη

Χρήσεις: Το αφέψημα πίνεται σαν ρόφημα και κάνει καλό στο στομάχι, στο αναπνευστικό (κρυολόγημα), κατεβάζει το ζάχαρο και την χοληστερίνη. Η τριβή του φύλλου στο δέρμα απομακρύνει τις μυρμηγκιές

Micromeria juliana (L.) Benth.

Κοινό όνομα: κομπόχορτο, ψαμμιόχορτο

Βιότοπος: δάση πεύκου, ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, ανοιχτά πετρώδη εδάφη

Χρήσεις: Το αφέψημα διώχνει τις πέτρες από τα νεφρά

***Micromeria nervosa* Desf.**

Κοινό όνομα: κομπόχορτο, φαμμιόχορτο

Βιότοπος: ελαιώνες, φρύγανα, βραχώδη μέρη, ανοιχτά πετρώδη εδάφη

Χρήσεις: Το αφέψημα διώχνει τις πέτρες από τα νεφρά

***Origanum dictamnus* L.**

Κοινό όνομα: δίκταμος, σταματόχορτο

Βιότοπος: Σκιερές θέσεις σε ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές και χαράδρες

Χρήσεις: Οι ανθοφόροι βλαστοί χρησιμοποιούνται για αφέψημα μαζί με άλλα (μαλοτήρα, ματζουράνα) το οποίο 'κάνει καλό' παντού. Ειδικότερα θεωρείται θεραπευτικό για το πεπτικό σύστημα. Εξωτερικά βοηθά στη επούλωση των πληγών.

***Origanum microphyllum* (Benth.) Boiss.**

Κοινό όνομα: ματζουράνα, ματζοράνα

Βιότοπος: Ασβεστολιθικά ανοιχτά δάση και βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Οι ανθοφόροι βλαστοί χρησιμοποιούνται για αφέψημα μαζί με άλλα (μαλοτήρα, δίκταμο) το οποίο 'κάνει καλό' παντού. Ειδικότερα θεωρείται θεραπευτικό για το αναπνευστικό, στο ζάχαρο και στη χοληστερίνη

***Origanum vulgare* L. subsp. *hirtum* (Link) letsw.**

Κοινό όνομα: ρίγανη

Βιότοπος: ελαιώνες, υγρά βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Το φυτό έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται για διατήρηση σπόρων και καρπών. Μπαίνει στο «μπούρμπουλο» για την απολύμανση των βαρελιών του κρασιού, και στο πλύσιμο των σύκων πριν αποξηραθούν. Είναι μυρωδικό στη μαγειρική.

***Prasium majus* L.**

Κοινό όνομα: λαγουδόχορτο, μελισσάκι, μελισσόχορτο

Βιότοπος: θαμνότοποι, ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Οι φρέσκοι βλαστοί, πριν την άνθηση, χρησιμοποιούνται σαν μυρωδικό μαζί με άλλα χόρτα κυρίως τσιγαριστά και σε πίτες

***Rosmarinus officinalis* L.**

Κοινό όνομα: δενδρολίβανο, ροσμαρί

Βιότοπος: Κοντά σε χωριά

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται στην μαγειρική σαν μυρωδικό, και το αφέψημα των φύλλων κατεβάζει το ζάχαρο.

***Salvia fruticosa* Mill.**

Κοινό όνομα: φασκομηλιά, σφακομηλιά

Βιότοπος: ανοίγματα σε δάση πεύκου, ελαιώνες, θαμνότοποι, φρύγανα

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για αφέψημα για το χειμώνα. Το αφέψημα είναι καλό για το αναπνευστικό και επίσης κατεβάζει το ζάχαρο. Θεωρείται εντομοαπωθητικό για τους αποθηκευμένους καρπούς

***Salvia pomifera* L.**

Κοινό όνομα: φασκομηλιά, σφακομηλιά, άγρια φασκομηλιά

Βιότοπος: δάση πεύκου, ασβεστολιθικοί θαμνότοποι, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για αφέψημα για το χειμώνα. Το αφέψημα είναι καλό για το αναπνευστικό και επίσης κατεβάζει το ζάχαρο. Θεωρείται εντομοαπωθητικό για τους αποθηκευμένους καρπούς

***Satureja thymbra* L.**

Κοινό όνομα: θρύμπη, θρύμπα, θρούμπα

Βιότοπος: ανοιχτά δάση πεύκου, θαμνότοποι, φρύγανα, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Το φυτό έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται για διατήρηση σπόρων και καρπών. Μπαίνει στο «μπούρμπουλο» για την απολύμανση των βαρελιών του κρασιού, και στο πλύσιμο των σύκων πριν αποξηραθούν. Είναι μυρωδικό στη μαγειρική, και το αφέψημα σταματά τον βήχα και βοηθά στην πέψη.

***Sideritis syriaca* L.**

Κοινό όνομα: μαλοτήρα

Βιότοπος: Ανοιχτά, ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Είναι το Κρητικό τσάι του βουνού, το αφέψημα των ανθισμένων βλαστών με ματζουράνα ή/ και δίκταμο αποτελεί το βασικό πρωινό ρόφημα. Το αφέψημα κάνει καλό στο αναπνευστικό, και στο πεπτικό σύστημα

***Thymbra capitata* (L.) Cav.**

Κοινό όνομα: θυμάρι

Βιότοπος: δάση πεύκου, ξηρά φρύγανα, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Το φυτό έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται για διατήρηση σπόρων και καρπών. Το προσθέτουν στα στρώματα από άχυρο για να απομακρύνει τα έντομα. Μπαίνει στο «μπούρμπουλο» για την απολύμανση των βαρελιών του κρασιού, και στο πλύσιμο των σύκων πριν αποξηραθούν. Είναι μυρωδικό στη μαγειρική, και το αφέψημα σταματά τον βήχα και βοηθά στην πέψη.

***Vitex agnus-castus* L.**

Κοινό όνομα: λυγαριά, λυγιά, αλυγιά

Βιότοπος: συστάδες σε έλη, σε υγρά μέρη, σε όχθες λιμνών, ποταμών, κοίτη χειμάρρων φαραγγιών, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Οι ανθισμένοι βλαστοί χρησιμοποιούνται ως εντομοαπωθητικό για το σπίτι και για τα σαμιαμίθια. Οι βέργες από τη βάση του φυτού χρησιμοποιούνται για την κατασκευή καλαθιών

Lauraceae

***Laurus nobilis* L.**

Κοινό όνομα: δάφνη

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές

Χρήσεις: Το φυτό έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται για διατήρηση σπόρων και καρπών. Μπαίνει στο «μπούρμπουλο» για την απολύμανση των βαρελιών του κρασιού, και στο πλύσιμο των σύκων πριν αποξηραθούν. Το αφέψημα στα μαλλιά μαζί με στάχτη τα κάνει λαμπερά. Τα φύλλα χρησιμοποιούνται στη μαγειρική σαν μυρωδικό. Το αιθέριο έλαιο των φύλλων και των καρπών, το καραμπάσι, χρησιμοποιείται στον πονόδοντο – αλλά δεν κάνει καλό στα δόντια, βοηθά στην πέψη, στον πυρετό (μερικές σταγόνες) και εξωτερικά στους ρευματισμούς. Τέλος για την διάρροια των ζώων χρησιμοποιείται διαλυμένο σε πετιμέζι

Malvaceae

***Malva sylvestris* L.**

Κοινό όνομα: μολόχα

Βιότοπος: ελαιώνες, αμπέλια, βραχώδη μέρη, άκρες δρόμων, επίπεδες αργιλώδες εκτάσεις, παραθαλάσσιες αμμουδιές, διαταραγμένα εδάφη, άκρες δρόμων σκουπιδότοποι

Χρήσεις: Το αφέψημα χρησιμοποιείται για το κρυολόγημα, ιδιαίτερα για το βήχα

Moraceae

Ficus carica L.

Κοινό όνομα: συκιά

Βιότοπος: ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές, ελαιώνες, καλλιεργούμενα χωράφια, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Τα φύλλα έχουν εντομοαπωθητικές ιδιότητες. Ο γαλακτώδης χυμός, ιδιαίτερα της μαύρης συκιάς μετριάζει τον πόνο από τσίμπημα μέλισσας και σκορπιού.

Myrtaceae

Eucalyptus camaldulensis Dehnh

Κοινό όνομα: ευκάλυπτος

Βιότοπος: Επιγενές, κοίτη ποταμών, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για αφέψημα για το αναπνευστικό (για κρυολόγημα) και έχουν και εντομοαπωθητικές ιδιότητες

Myrtus communis L. subsp. *communis*

Κοινό όνομα: μυρτιά, μυρθιά

Βιότοπος: ελαιώνες, θαμνότοποι, κατά μήκος διαδρομές νερών, υγρό έδαφος

Χρήσεις: Έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και το αφέψημα των φύλλων χρησιμοποιείται για την απομάκρυνση των ψειρών. Αλοιφή από καρπούς ή αποξηραμένα φύλλα, κονιορτοποιημένα χρησιμοποιούνται για δερματικές παθήσεις και σε μωρά. Οι καρποί τρώγονται και οι βέργες της βάσης χρησιμοποιούνται για κατασκευή καλάθιων.

Oleaceae

Olea europaeae L. subsp. *oleaster* (Hoffmanns & Link) Negodi

Κοινό όνομα: αγριελιά

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, ασβεστολιθικές απότομες πλαγιές, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Οι βέργες της βάσης χρησιμοποιούνται για κατασκευή καλαθιών. Το ξύλο χρησιμοποιείται για κατασκευή αντικειμένων

Phyllirea latifolia L.

Κοινό όνομα: λιοπρίνι

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Το ξύλο χρησιμοποιείται για κατασκευή αντικειμένων

Oxalidaceae

Oxalis pes-caprae L.

Κοινό όνομα: ξινίδα

Βιότοπος: ελαιώνες, καλλιεργούμενα χωράφια, άκρες δρόμων, επιγενές.

Χρήσεις: Ολόκληρο το φυτό χρησιμοποιείται στην βαφική και δίνει κίτρινο χρώμα.

Papaveraceae

***Papaver rhoeas* L.**

Κοινό όνομα: παπαρούνα, κουτσουνάδα

Βιότοπος: καλλιεργούμενα και εγκαταλειμμένα χωράφια, βραχώδη μέρη, γυμνά και διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα, πριν την άνθηση, καταναλώνονται μαζί με άλλα χόρτα τσιγαριστά και σε πίτες. Τα πέταλα χρησιμοποιούνται για το βάψιμο των αυγών του Πάσχα.

Plantaginaceae

***Plantago lagopus* L.**

Κοινό όνομα: πεντάνευρο

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, παραθαλάσσιες αμμουδιές και βράχοι, γυμνό έδαφος

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά

***Plantago lanceolata* L.**

Κοινό όνομα: πεντάνευρο

Βιότοπος: ελαιώνες, ελώδη μέρη, αυλάκια, αργιλώδη λιβάδια, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά

***Plantago major* L.**

Κοινό όνομα: πεντάνευρο, μπαλωματί

Βιότοπος: έλη, πηγές, υγρό έδαφος

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά

***Plantago weldenii* Rchb.**

Κοινό όνομα: κουκλοπετεινός, πετεινάρι, πετεινόχορτο

Βιότοπος: βραχώδη μέρη, παραλίες, γυμνά και υγρά εδάφη

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά

Platanaceae

***Platanus orientalis* L.**

Κοινό όνομα: πλάτανος

Βιότοπος: κατά μήκος ποταμών, χείμαρρων, κοντά σε πηγές

Χρήσεις: Ο πλάτανος δίνει το καλύτερο ξύλο για κατασκευές γεωργικών και οικιακών εργαλείων

Polygonaceae

Rumex pulcher L.

Κοινό όνομα: λάπαθο, λάμπαθο

Βιότοπος: Θαμνότοποι, έλη, αυλάκια, αμμώδη μέρη, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά ή σε πίτες

Rumex tuberosus L. subsp. *creticus* Rech.f.

Κοινό όνομα: λάπαθο, λάμπαθο

Βιότοπος: ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη και χαράδρες

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται βραστά ή τσιγαριστά ή σε πίτες

Portulacaceae

Portulaca oleracea L. subsp. *oleracea*

Κοινό όνομα: γλιστρίδα, αντράκλα

Βιότοπος: γυμνά διαταραγμένα εδάφη

Χρήσεις: Τα νεαρά φύλλα καταναλώνονται ωμά σε σαλάτα

Ranunculaceae

Anemone coronaria L.

Κοινό όνομα: ανεμώννα

Βιότοπος: ελαιώνες, εγκαταλειμμένα χωράφια, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις

Χρήσεις: Τα άνθη δίνουν μωβ χρώμα κυρίως για τα αυγά του Πάσχα

Clematis cirrhosa L.

Κοινό όνομα: μπεριμποκλάδι, αγριόκλιμα, αγιόκλιμα

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Το αφέψημα του φυτού χρησιμοποιείται στο πλύσιμο της κεφαλής των μωρών για την απομάκρυνση της νινίδας.

Delphinium staphisagria L.

Κοινό όνομα: ψειροκούκι

Βιότοπος: πετρώδη δάση κυπαρισσιού, βραχώδεις κοίτες χείμαρρων φαραγγιών, βραχώδη μέρη κοντά σε ρυάκια

Χρήσεις: Το αφέψημα του φυτού χρησιμοποιείται στο λούσιμο για την απομάκρυνση των ψειρών

Ranunculus ficaria L.

Κοινό όνομα: φασόλα, αγριοφασόλα

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, καλλιεργούμενα και εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Τα φύλλα καταναλώνονται μαζί με άλλα χόρτα τσιγαριστά

Rosaceae

Crataegus monogyna Jacq.

Κοινό όνομα: τρικουκιά

Βιότοπος: δάση κυπαρισσιού, βραχώδη μέρη, κοίτη χείμαρρων φαραγγιών

Χρήσεις: Οι καρποί τρώγονται, και το ξύλο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κατασκευές

Pyrus spinosa Forssk.

Κοινό όνομα: αγριαπιδιά

Βιότοπος: δάση, ελαιώνες, θαμνότοποι, βραχώδη μέρη, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις

Χρήσεις: Το ξύλο χρησιμοποιείται σε κατασκευές

Rubus sanctus Schreb.

Κοινό όνομα: βάτος, βατομουριά

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, φράχτες, όχθες χείμαρρων, αυλάκια, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Οι καρποί τρώγονται και οι καρποί βάφουν

Sarcopoterium spinosum (L.) Spach

Κοινό όνομα: αστοιβίδα, τζίβα

Βιότοπος: θαμνότοποι και φρύγανα

Χρήσεις: Το φυτό χρησιμοποιείται για γέμισμα στρωμάτων

Rubiaceae

Rubia tinctorum L.

Κοινό όνομα: ριζάρι

Βιότοπος: ελαιώνες, χωράφια με υγρασία

Χρήσεις: Οι ρίζες περιέχουν κόκκινη χρωστική που χρησιμοποιείται στην βαφή υφασμάτων

Rutaceae

Ruta chalepensis L. subsp. *chalepensis*

Κοινό όνομα: απήγανος

Βιότοπος: ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, χαράδρες, κοίτη φαραγγιών

Χρήσεις: άνθη, σπέρματα και φύλλα χρησιμοποιούνται για κατάπλασμα στην κοιλιά για απομάκρυνση σκουληκιών (ορμύγκων). Επίσης το αφέψημα χρησιμοποιείται εσωτερικά ή εξωτερικά για την απομάκρυνση παρασίτων από αιγοπρόβατα

Salicaceae

Salix alba L.

Κοινό όνομα: ιτιά

Βιότοπος: Όχθες ποταμών, ελώδη μέρη

Χρήσεις: Οι βέργες της βάσης χρησιμοποιούνται για την κατασκευή καλαθιών

Solanaceae

***Solanum nigrum* L.**

Κοινό όνομα: στύφνος

Βιότοπος: ασβεστολιθικά βραχώδη μέρη, υγρά εδάφη, καλλιεργούμενα χωράφια, σκουπιδοτόπιοι

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί καταναλώνονται βραστοί

Styracaceae

***Styrax officinalis* L.**

Κοινό όνομα: αστύρακας, αστέρακας

Βιότοπος: θαμνότοπιοι, όχθες χειμάρρων, ποταμών, άκρες δρόμων

Χρήσεις: Οι βέργες της βάσης χρησιμοποιούνται για την κατασκευή καλαθιών

Ulmaceae

***Ulmus minor* Mill.**

Κοινό όνομα: φουσκιά

Βιότοπος: όχθες ποταμών, ακτές λιμνών, πλαγιές με βορεινή έκθεση

Χρήσεις: Το ξύλο χρησιμεύει για την κατασκευή αντικειμένων

Urticaceae

Urtica dubia Forssk.

Κοινό όνομα: τσουκνίδα

Βιότοπος: κοιλότητες σε βράχους, σκουπιδότοποι, άκρες δρόμων, στάνες

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί χρησιμοποιούνται στη μαγειρική για πίτες.

Urtica pilulifera L.

Κοινό όνομα: τσουκνίδα

Βιότοπος: κοιλότητες σε βράχους, σκουπιδότοποι, άκρες δρόμων, στάνες

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί χρησιμοποιούνται στη μαγειρική για πίτες

ΜΟΝΟΚΟΤΥΛΗΔΟΝΑ

Amaryllidaceae

Allium ampeloprasum L.

Κοινό όνομα: αγριόπρασο

Βιότοπος: καλλιεργούμενα ή εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Μαγειρεύεται όπως το πράσο

***Allium bourgeois* Rech.f subsp. *creticum* Bothmer**

Κοινό όνομα: αγριόπρασο

Βιότοπος: ασβεστολιθικές πλαγιές, ρωγμές βράχων

Χρήσεις: Μαγειρεύεται όπως το πράσο

***Allium roseum* L.**

Κοινό όνομα: άγριο σκόρδο

Βιότοπος: ελαιώνες, υγρά λιβάδια, παραθαλάσσια αλατούχα εδάφη, αυλάκια

Χρήσεις: Χρησιμοποιείται στη μαγειρική όπως το σκόρδο, και θεωρείται ότι έχει και τις θεραπευτικές ιδιότητες του σκόρδου

***Narcissus serotinus* L.**

Κοινό όνομα: μανουσάκι

Βιότοπος: αραιά φρύγανα, ανοιχτά πετρώδη εδάφη, ασβεστολιθικές πλαγιές, υγρά μέρη

Χρήσεις: Ο βολβός παράγει μια κολλώδη ουσία (κόμμι) που χρησιμοποιείται για κόλλα

Araceae

Dracunculus vulgaris Schott

Κοινό όνομα: δρακοντιά

Βιότοπος: ελαιώνες, σκληρόφυλλες λόχμες, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Η σπάθη τού άνθους τοποθετείται πάνω στις πληγές για να βοηθήσει στην επούλωση

Asparagaceae

Agave americana L.

Κοινό όνομα: αθάνατος

Βιότοπος: άκρα των δρόμων κοντά σε χωριά (επιγενές)

Χρήσεις: Κατασκευάζονται σκοινιά με τις ίνες των φύλλων

Asparagus aphyllus L. subsp. *orientalis* (Baker) P.H. Davis

Κοινό όνομα: σπαράγγι, ασπάραγος, σφαράγγι, άγγριο σπαράγγι

Βιότοπος: ελαιώνες, φράχτες, θαμνότοποι, φρύγανα, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί χρησιμοποιούνται στην μαγειρική όπως και τα καλλιεργούμενα σπαράγγια

***Charybdis maritima* (L.) Speta**

Κοινό όνομα: σκελετούρα, ασκελετούρα, σκυλοκρεμμύδα

Βιότοπος: φρύγανα, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Ο χυμός του βολβού απωθεί τα ποντίκια. Ολόκληρο το φυτό μοιράζεται πριν την Πρωτοχρονιά για το καλό του καινούργιου χρόνου.

***Muscari comosum* (L.) Mill.**

Κοινό όνομα: βροβιός

Βιότοπος: καλλιεργούμενα ή εγκαταλειμμένα χωράφια, φρύγανα, βραχώδη μέρη

Χρήσεις: Οι βολβοί γίνονται τουρσί.

Cyperaceae

***Scirpoides holoschoenus* (L.) Sojak**

Κοινό όνομα: βούρλο, βρούλα

Βιότοπος: έλη, ρυάκια, αυλάκια, πηγές, υγρά και βραχώδη μέρη, επίπεδες αργιλώδεις εκτάσεις, παραθαλάσσιες αμμουδιές

Χρήσεις: Ολόκληρο το υπέργειο τμήμα χρησιμοποιείται για πλέξιμο της ψάθας της καρέκλας. Επίσης χρησιμοποιείται αντί για σκοινί

Dioscoreaceae

Dioscorea communis (L.) Caddik & Wilkin

Κοινό όνομα: αβρωνιά

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι, βραχώδη μέρη, σκιερά μέρη

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί (χωρίς φύλλα) καταναλώνονται βρασμένοι και μετά με αυγά. Συχνά αναμειγνύονται με φτέρη και σπαράγγια. Το νερό μετά τον βρασμό θεωρείται θεραπευτικό για ολόκληρο το σώμα, ιδιαίτερα θεωρείται ότι καθαρίζει το αίμα, τα νεφρά.

Iridaceae

Crocus cartwrightianus Herb.

Κοινό όνομα: κρόκος, ζαφορά

Βιότοπος: φρύγανα

Χρήσεις: Τα κόκκινα στίγματα συλλέγονται, αποξηραίνονται και χρησιμοποιούνται για τον χρωματισμό φαγητών (Πασχαλινών καλτσουνιών)

Iris pseudacorus L.

Κοινό όνομα: λάχαρδη

Βιότοπος: Όχθες ποταμών και έλη κοντά στη θάλασσα

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για το πλέξιμο της ψάθας των καρεκλών

Juncaceae

Juncus maritimus Lam.

Κοινό όνομα: βούρλο

Βιότοπος: υφάλμυρες ελώδεις περιοχές

Χρήσεις: Κατασκευάζουν σκούπες με ολόκληρο το υπέργειο τμήμα

Poaceae

Arundo donax L.

Κοινό όνομα: καλάμι

Βιότοπος: όχθες ποταμών, αυλακιών, ελώδη μέρη, όρια χωραφιών

Χρήσεις: Βασικό υλικό για την κατασκευή καλάθων, σκιάστρων, οροφών, πλέγματος για τους μεταξοσκώληκες, σφεντόνας και φθιαμπολιού (είδος φλογέρας). Αφέψημα του φύλλου χρησιμοποιείται για καθάρισμα του δέρματος των μωρών.

Avena sterilis L.

Κοινό όνομα: αίλαμος, αγγέλαδος, αγγέλαμος

Βιότοπος: καλλιεργημένα και εγκαταλειμμένα χωράφια, παραλιακές αμμουδιές

Χρήσεις: Με το φυτό παίζουν τα παιδιά, κάνουν σφυρίχτρες και πετούν τα άνθη που κολλούν στα ρούχα

***Cynodon dactylon* (L.) Pers.**

Κοινό όνομα: αγριάδα, αύγουστος

Βιότοπος: φρύγανα, βραχώδη μέρη, παραλιακές αμμουδιές, μονοπάτια, γυμνά εδάφη

Χρήσεις: Το αφέψημα από το υπέργειο τμήμα απομακρύνει τις πέτρες από τα νεφρά

***Hordeum bulbosum* L.**

Κοινό όνομα: άγριο κριθάρι

Βιότοπος: ελαιώνες, αμπέλια, άκρες δρόμων, σκουπιδοτόποι

Χρήσεις: Χρησιμεύει σαν υλικό για κατασκευή μικρών καλαθιών

***Phragmites australis* (Cav.) Trin.ex Steud.**

Κοινό όνομα: καλάμι

Βιότοπος: έλη, όχθες ποταμών, συνήθως κοντά στις ακτές

Χρήσεις: Αποτελεί υλικό για την κατασκευή καλαθιών, πλέγματος για τους μεταξοσκώληκες, σκιάστρων. Το αφέψημα του φύλλου χρησιμοποιείται για καθάρισμα του δέρματος των μωρών

Smilacaceae

Smilax aspera L.

Κοινό όνομα: ακρέβατος

Βιότοπος: δάση, θαμνότοποι ελαιώνες

Χρήσεις: Οι βλαστοί χρησιμεύουν στο πλέξιμο της καλαθούνας (φίμωτρο) όταν τα ζώα δεν πρέπει να φάνε, όπως σε περίπτωση αλωνίσματος, ή δέχονται κάποια θεραπεία στο δέρμα τους..

Typhaceae

Typha domingensis (Pers.) Steud.

Κοινό όνομα: αφράτο, ψάθα

Βιότοπος: έλη, ρηχά νερά στις όχθες ποταμών και λιμνών

Χρήσεις: Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για το πλέξιμο της ψάθας των καρεκλών

Xanthorrhoeaceae

Asphodelus ramosus L. subsp. *ramosus*

Κοινό όνομα: ασφεντιλιά

Βιότοπος: δρυοδάση, θαμνότοποι, φρύγανα, παραλιακές αμμουδιές, καλλιεργούμενα και εγκαταλειμμένα χωράφια

Χρήσεις: Ο χυμός των ριζών χρησιμοποιείται για την θεραπεία πληγών, μυρμηγκιών και δοθιήνων. Με τους αποξηραμένους βλαστούς κάνουν σβούρες (ανεμόμυλους)

Αναλυτικά αποτελέσματα σχετικά με τις χρήσεις των καλλιεργούμενων φυτών

Σημείωση: Οι πληροφορίες που αναφέρονται στο κείμενο που ακολουθεί δίδονται σε παρόντα χρόνο. Στην πραγματικότητα κανείς δεν χρησιμοποιεί πια τις μεθόδους αυτές, με εξαίρεση βέβαια τις χρήσεις για τροφή. Πολύ λίγα από τα αναφερόμενα φυτά εξακολουθούν να καλλιεργούνται

ΔΙΚΟΤΥΛΗΔΟΝΑ

Amarantaceae

***Amaranthus blitoides* S. Watson**

Κοινό όνομα: βλίτο

Χρήσεις: Απαραίτητο σε κάθε σπιτικό κήπο.
Καλλιεργείται για φαγητό κατά τους καλοκαιρινούς μήνες

***Amaranthus caudatus* L.**

Κοινό όνομα: βλίτο

Χρήσεις: Απαραίτητο σε κάθε σπιτικό κήπο.
Καλλιεργείται για φαγητό κατά τους καλοκαιρινούς μήνες

Arecaceae

***Phoenix dactylifera* L.**

Κοινό όνομα: φοίνικας, βαγιά

Χρήσεις: Είναι κυρίως καλλωπιστικό φυτό.
Χαρακτηρίζει τα αστικά σπίτια. Οι καρποί τρώγονται ωμοί. Τα φύλλα χρησιμοποιούνται για διακόσμηση εκκλησιών και μνημείων. Πλέκουν σταυρούς με τα φυλλάκια για την Κυριακή των Βαΐων.

Asteraceae

***Cynara scolymus* L.**

Κοινό όνομα: αγκινάρα

Χρήσεις: Απαραίτητο σε κάθε σπιτικό κήπο για φαγητό. Η κατανάλωση των αγκιναρών αλλά και του νερού που έχουν βράσει είναι θεραπευτική για τα προβλήματα των νεφρών

***Tagetes erecta* L.**

Κοινό όνομα: κατηφές

Χρήσεις: Κατ' αρχήν καλλωπιστικό φυτό, χρησιμοποιείται ως εντομοαπωθητικό στις ντομάτες και σε άλλα λαχανικά. Χρησιμοποιείται επίσης στην βαφική για κίτρινο χρώμα

***Tagetes patula* L.**

Κοινό όνομα: κατηφές

Χρήσεις: Κατ' αρχήν καλλωπιστικό φυτό, χρησιμοποιείται ως εντομοαπωθητικό στις ντομάτες και σε άλλα λαχανικά. Χρησιμοποιείται επίσης στην βαφική για κίτρινο χρώμα

Chenopodiaceae

***Beta vulgaris* L. subsp. *vulgaris* var. *rapacea* Koch**

Κοινό όνομα: παντζάρι, μπαντζάρι

Χρήσεις: Πέρα από την κατανάλωσή του σαν λαχανικό, χρησιμοποιείται για το βάψιμο των Πασχαλινών αυγών

***Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* var. *cicla* L**

Κοινό όνομα: σέσκουλο

Χρήσεις: Απαραίτητο σε κάθε σπιτικό κήπο. Καλλιεργείται για φαγητό κατά τους καλοκαιρινούς μήνες

***Spinacia oleraceae* L.**

Κοινό όνομα: σπανάκι

Χρήσεις: Πέρα από την κατανάλωσή του ως λαχανικό, χρησιμοποιείται στην βαφική για πράσινο χρώμα

Convolvulaceae

Ipomoea batatas (L.) Lam.

Κοινό όνομα: γλυκοπατάτα

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τους κονδύλους της. Βρέθηκε να καλλιεργείται μόνο σε μια περιοχή, το Σφηνάρι. Η συμβολή του στην διαίτα της κατοχής ήταν καθοριστική και λέγεται ότι ήρθε από την Ικαρία

Cucurbitaceae

Lagenaria siceraria (Molina)

Κοινό όνομα: φλασκιά

Χρήσεις: Οι καρποί όταν αποξηραθούν γίνονται σκεύη για μεταφορά υγρών (κρασί, νερό, λάδι) αλλά σκεύη κουζίνας, όπως κουτάλια. Υπάρχουν διαφορετικές ποικιλίες με διαφορετικά μεγέθη καρπών

Fabaceae

Cicer arietinum L.

Κοινό όνομα: ρεβίθι

Χρήσεις: Καλλιεργούνται για τροφή, υπάρχει τοπική ποικιλία με μεγάλο καρπό. Απαραίτητο συστατικό για το στεφάνι της Πρωτομαγιάς για να απομακρύνει το 'κακό μάτι'

***Lathyrus cicera* L.**

Κοινό όνομα: λαθούρι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τον καρπό του για ζωοτροφή αλλά στην περίοδο της κατοχής καταναλωνόταν και από τους ανθρώπους ως φάβα (σπασμένο και αποφλοιωμένο).

***Lathyrus clymenum* L.**

Κοινό όνομα: μαναρώλι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τον καρπό του για τροφή γιατί κάνει την καλύτερη φάβα. Τα νεαρά φύλλα καταναλώνονται ωμά στη σαλάτα. Πραγματικά είναι το ίδιο είδος που καλλιεργείται στην Σαντορίνη και παράγεται η γνωστή τοπική φάβα

***Lathyrus ochrus* L.**

Κοινό όνομα: ψαρές, παπούλια

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τον καρπό του που γίνεται φάβα, είτε καταναλώνεται μαγειρεμένος όπως οι φακές. Τρώγονται επίσης τα νεαρά φύλλα ωμά σε σαλάτα. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διατροφή της περιόδου της κατοχής

***Lens culinaris* Medik.**

Κοινό όνομα: φακή

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τροφή, υπάρχει τοπική ποικιλία με μικρό καρπό. Απαραίτητο συστατικό για το στεφάνι της Πρωτομαγιάς για να απομακρύνει το 'κακό μάτι'

***Lupinus albus* L**

Κοινό όνομα: λυμπίνος, λούμπινος, λουμπίνι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τους καρπούς που καταναλώνονται την Καθαρά Δευτέρα και γενικότερα την περίοδο της Σαρακοστής αφού βράσουν και παραμείνουν αρκετές ώρες στο νερό για να ξεπικρίσουν. Το νερό του ξεπικρίσματος χρησιμοποιείται για την απομάκρυνση των ψειρών και άλλων παρασίτων από τα ζώα. Οι καρποί θεωρούνται φάρμακο για το ζάχαρο.

***Pisum sativum* L.**

Κοινό όνομα: αρακάς, μπιζέλι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τον καρπό του. Υπάρχει τοπική ποικιλία

***Vicia ervilia* (L.) Willd.**

Κοινό όνομα: ρόβι

Χρήσεις: Ο καρπός αποτελεί την κύρια διατροφή των βοδιών ιδιαίτερα για τις μέρες που απαιτείται έντονη εργασία. Έβαζαν τον καρπό στο νερό το βράδυ για να μαλακώσει. Αν και ήταν αυστηρά ζωοτροφή, γιατί θεωρείται δηλητηριώδες για τους ανθρώπους, στην περίοδο της κατοχής καταναλωνόταν μαζί με άλλα όσπρια αφού προηγουμένως είχε ξεπλυθεί μένοντας σε τρεχούμενο νερό για μερικές μέρες. Το νερό του ξεπικρίσματος χρησιμοποιείται για την απομάκρυνση των ψειρών και άλλων παρασίτων από τα ζώα

Vicia faba L.

Κοινό όνομα: κουκί

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τους καρπούς που καταναλώνονται φρέσκοι ή αποξηραμένοι και φάβα. Ο καρπός αφού μασηθεί για να μαλακώσει επιθέεται σε μολυσμένες πληγές και τις θεραπεύει. Απαραίτητο συστατικό για το στεφάνι της Πρωτομαγιάς για να απομακρύνει το 'κακό μάτι'

Vicia sativa L.

Κοινό όνομα: βίκος

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τους καρπούς για ζωοτροφή. Στην περίοδο της κατοχής χρησιμοποιήθηκε και από τους ανθρώπους σε μικρή ποσότητα σε μείγμα με άλλα όσπρια αφού προηγουμένως ξεπλυθεί επαρκώς στο νερό.

Geraniaceae

Pelargonium odoratissimum (L.) L' Her

Κοινό όνομα: αρμπορόζα, μπαρμαρούσα, μπαρμπάρου

Χρήσεις: Καλλιεργείται σε γλάστρες ή στους σπιτικούς κήπους και χρησιμοποιείται σαν αφέψημα και σαν αρωματικό στο 'μπούρμπουλο για την προετοιμασία των ξερών σύκων, και σε διάφορα γλυκά παρασκευάσματα

Juglandaceae

Juglans regia L.

Κοινό όνομα: καρυδιά

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τους καρπούς που τρώγονται. Κάνουν αλοιφή με τα φρέσκα καρύδια για επίθεμα σε πληγές. Ο φλοιός του καρπού έχει χρωστικές ιδιότητες και βάφει σκούρο πράσινο ή καφέ. Χρησιμοποιείται για βαφή μαλλιών ή υφασμάτων. Το ξύλο χρησιμοποιείται για κατασκευές.

Lamiaceae

Ocimum basilicum L.

Κοινό όνομα: βασιλικός

Χρήσεις: Έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες. Καλλιεργείται σε γλάστρα για να κρατά μακριά τα κουνούπια αλλά και στους σπιτικούς κήπους για να προστατεύει τα άλλα φυτά από τα έντομα. Πίνεται ως αφέψημα, και θεραπεύει προβλήματα του αναπνευστικού, κατεβάζει το ζάχαρο, τη χοληστερίνη και βοηθά στη διατήρηση της μνήμης. Είναι απαραίτητο συστατικό του μπούρμπουλου για την προετοιμασία των ξερών σύκων.

Origanum majorana L.

Κοινό όνομα: ματζουράνα , ματζιοράνα

Χρήσεις: Καλλιεργείται σε γλάστρες και αντικαθιστά της 'άγρια' – αυτοφυή ματζουράνα σε όλες τις χρήσεις της. Πίνεται ως αφέψημα, και θεραπεύει προβλήματα του αναπνευστικού, κατεβάζει το ζάχαρο, τη χοληστερίνη. Είναι απαραίτητο συστατικό του μπούρμπουλου για την προετοιμασία των ξερών σύκων.

***Linum usitatissimum* L.**

Κοινό όνομα: λινάρι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για την ίνα που παράγεται μετά από αρκετά επίπονη διαδικασία για ύφασμα. Κάνουν και την ειδική δυνατή κλωστή την οργιά (που χρησιμοποιείται κερωμένη για να ραφτούν ασκιά). Χρησιμοποιείται σαν πετονιά στο ψάρεμα. Τα σπέρματα κοπανισμένα γίνονται επίθεμα στο στήθος για θεραπεία του κρυολογήματος.

Malvaceae

***Gossypium herbaceum* L**

Κοινό όνομα: μπαμπάκι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για την παραγωγή ίνας για την παραγωγή υφασμάτων αλλά και για οικιακές χρήσεις. Σήμερα θεωρείται μόνο καλλωπιστικό.

Moraceae

***Morus nigra* L. & *Morus alba* L.**

Κοινό όνομα: μουριά, μουνριά

Χρήσεις: Η άσπρη μουνριά καλλιεργείται ειδικά για τους μεταξοσκώληκες. Οι καρποί καταναλώνονται ωμοί αλλά αποστάζονται μετά από ζύμωση και παρασκευάζεται η μουννόρακη. Το ξύλο χρησιμοποιείται για κατασκευές αντικειμένων

Oleaceae

Olea europaea L.

Κοινό όνομα: ελιά

Χρήσεις: Εκτός από βασικό διατροφικό προϊόν, το λάδι και ο κασίγαρος (υπολείμματα ελαιολιβίου) χρησιμοποιούνται για την απομάκρυνση των παρασίτων από το δέρμα των αιγοπροβάτων. Δίνεται σαν φάρμακο σε δηλητηριάσεις και αποτελεί το διαλυτικό μέσο για πολλά φαρμακευτικά παρασκευάσματα (κοκκινόλαδο, λιακονόλαδο). Απαραίτητη στο Μαγιάτικο στεφάνη για να απομακρύνει το 'κακό μάτι'.

Punicaceae

Punica granatum L.

Κοινό όνομα: ροδιά

Χρήσεις: Ο φλοιός του ροδιού έχει στυπτικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται στην βαφική, δίνει καφέ χρώμα.

Rosaceae

Prunus domestica L.

Κοινό όνομα: δαμασκινιά

Χρήσεις: Η ρητίνη που παράγεται από τον κορμό χρησιμοποιείται σαν κόλλα. Υπάρχουν πολλές διαφορετικές ποικιλίες.

Παρόμοια ρητίνη παράγει η βερικοκιά και η ροδακινιά.

***Pyrus communis* L.**

Κοινό όνομα: αχλαδιά

Χρήσεις: Τα αγκάθια (τσίτες) των βλαστών χρησιμοποιούνται σαν αγκίστρια για το ψάρεμα χελιών. Το ξύλο χρησιμοποιείται για την κατασκευή μικρών αντικειμένων. Υπάρχουν πολλές διαφορετικές ποικιλίες.

Solanaceae

***Nicotiana tabacum* L.**

Κοινό όνομα: καπνός

Χρήσεις: Το φύλλο επιθέεται σε τραύματα για να σταματήσει την αιμορραγία

Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera

Κοινό όνομα: σταφύλι, αμπέλι

Χρήσεις: Οι νεαροί βλαστοί και οι άγουροι καρποί χρησιμοποιούνται στη μαγειρική αντί για λεμόνι. Το κρασί αποτελεί διαλυτικό μέσο για φαρμακευτικά παρασκευάσματα αλλά χρησιμοποιείται και το ίδιο ως φάρμακο στα ζώα για προβλήματα του πεπτικού. Το ίδιο ισχύει και για την τσικουδιά (ρακή: το απόσταγμα μετά την παραλαβή μούστου). Επίσης η τσικουδιά χρησιμοποιείται και εξωτερικά για εντριβές και σε επιθέματα για να κατεβάσει τον πυρετό. Παρόμοια χρησιμοποιείται και στα ζώα. Το πετιμέζι (μούστος συμπυκνωμένος) θεωρείται θεραπευτικό για το αναπνευστικό και δίδεται και στα ζώα με τη γέννα και σε διάρροια. Υπάρχουν πολλές τοπικές ποικιλίες.

ΜΟΝΟΚΟΤΥΛΗΔΟΝΑ

Amaryllidaceae

Allium cepa L.

Κοινό όνομα: κρεμμύδι

Χρήσεις: Τα φύλλα του κρεμμυδιού χρησιμοποιούνται για την βαφή των Πασχαλινών αυγών. Μερικές σταγόνες κρεμμυδιού θεραπεύουν την ωτίτιδα. Σε κλειστή πληγή βάζουν κρεμμύδι με ζάχαρη για να ανοίξει. Σε μώλωπες θεραπεύει το αιμάτωμα

Allium sativum L.

Κοινό όνομα: σκόρδο

Χρήσεις: Η κατανάλωση σκόρδου θεωρείται καλή για την υγεία. Ανακατεμένο με λάδι γίνεται επάλειψη στα ζώα για απομάκρυνση σκουληκιών από το δέρμα. Το σκόρδο απομακρύνει το 'κακό μάτι' και είναι απαραίτητο συστατικού του στεφανιού της Πρωτομαγιάς.

Poaceae

Avena sativa L.

Κοινό όνομα: βρώμη, ταγή, ταή

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τροφή κυρίως ζώων και ανθρώπων στην περίοδο της κατοχής. Με τα άχυρα γέμιζαν στρώματα.

***Hordeum vulgare* L.**

Κοινό όνομα: κριθάρι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τροφή ανθρώπων και ζώων και χρησιμοποιούνται τα άχυρα για γέμισμα στρωμάτων. Το κριθάρι είναι απαραίτητο στο στεφάνι της Πρωτομαγιάς για να απομακρύνει το κακό μάτι'. Υπάρχουν πολλές τοπικές ποικιλίες, το τροχάτο, το κουτρολοκρίθαρο κ.ά.

***Secale cereale* L.**

Κοινό όνομα: σίκαλη

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τροφή ανθρώπων και ζώων και χρησιμοποιούνται τα άχυρα για γέμισμα στρωμάτων.

***Triticum turgidum* L. subsp. *durum* (Desf.) Husn.**

Κοινό όνομα: σιτάρι, στάρι

Χρήσεις: Καλλιεργείται για τροφή ανθρώπων και ζώων και χρησιμοποιούνται τα άχυρα για γέμισμα στρωμάτων. Σε κρουλόγημα κάνουν επίθεμα με τα πίτουρα του σταριού πάνω στο στήθος. Το στάρι είναι απαραίτητο στο στεφάνι της Πρωτομαγιάς για να απομακρύνει το κακό μάτι'. Υπάρχουν πολλές τοπικές ποικιλίες, ο μαυραθέρας, το χάσικο, το ασπρόσταρο ο κουτρούλης.

***Zea mays* L.**

Κοινό όνομα: καλαμπόκι, ξενικόσταρο

Χρήσεις: Τα φύλλα του καρπού χρησιμοποιούνται για να γεμίζουν στρώματα. Υπάρχουν τοπικές ποικιλίες.

Xanthoreaceae

***Aloe vera* (L.) Burm.f.**

Κοινό όνομα: αλόη

Χρήσεις: Τα φύλλα της αλόης ξεφλουδισμένα γίνονται επίθεμα σε εγκαύματα για γρήγορη επούλωση

Αναλυτικά αποτελέσματα της εθνοζωολογικής έρευνας

Σημείωση: Οι πληροφορίες που αναφέρονται στο κείμενο που ακολουθεί δίδονται σε παρόντα χρόνο. Στην πραγματικότητα κανείς δεν χρησιμοποιεί πια τις μεθόδους αυτές, με εξαίρεση βέβαια τις χρήσεις για τροφή

PHYLUM: ARTHROPODA - ΑΡΘΡΟΠΟΔΑ

ARACHNIDAE - ΑΡΑΧΝΙΔΙΑ

Scorpiones

Τάξη: Scorpiones

Κοινό όνομα: Σκορπιοί, Καργιάτζουλες

Πληροφορίες: Θεωρείται επιβλαβές. Το τσίμπημα του σκορπιού αντιμετωπίζεται με ανάσχεση κυκλοφορίας αίματος και (α) με γαλακτώδη χυμό φλώμου, (β) με λάσπη και ξύδι (δ) με αμμωνία (γ) με επίθεση πολτοποιημένου σκορπιού.

Arachneae

Τάξη: Arachneae

Κοινό όνομα: Αράχνες, Αρογαλούδες

Χρήσεις: Ο ιστός της αράχνης χρησιμοποιείται για την διακοπή της αιμορραγίας σε τραύματα

Insecta- ENTOMA

Pulex irritans

Τάξη: Siphonaptera
Οικογένεια: Pulicidae

Κοινό όνομα: Ψύλλος

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβές. Απωθείται από τα κρεβάτια με ασβέστη. Απωθείται και με θυμάρι μέσα στα στρώματα (ιδιαίτερα τα αχυρένια). Προσελκύεται στο καντήλι όπου και παγιδεύεται στο λάδι.

Pediculus humanus

Τάξη: Phthiraptera
Οικογένεια: Pediculidae

Κοινό όνομα: Ψείρα

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβές,
Αντιμετωπίζονται με πετρέλαιο, ξύδι και διάφορα
φυτικά αφεψήματα από μυρτιά, ψειροκούκι,
δάφνη, ακονιζιά

Vespula germanica

Τάξη: Hymenoptera
Οικογένεια: Vespidae

Κοινό όνομα: Σφήκα

Χρήση: Στα αρθρική τις βάζουν να τσιμπήσουν
στην πάσχουσα περιοχή

Apis mellifera

Τάξη: Hymenoptera
Οικογένεια: Apidae

Κοινό όνομα: Μέλισσα

Παρατηρήσεις: Οι μέλισσες εκτρέφονται για το μέλι και το
κερί (πρόσφατα προστέθηκε ο βασιλικός πολτός και η
πρόπολη) και μερικοί παίρνουν και τη χούμελη.
Αντιμετωπίζουν τους μπουμπουρες που κυνηγούν τις
μέλισσες με δολώματα που περιέχουν πολτοποιημένα
καβούρια. Συλλέγουν μέλισσες σε κοφίνια με επίστρωση
οικόσιτων ζώων ή με λάσπη. Το μέλι είναι συνήθως από θυμάρι αλλά και το ρεικόμελο
θεωρείται καλό για το ζάχαρο. Οι τοπικές μέλισσες είναι πιο επιθετικές, λιγότερο αποδοτικές
και πιο ανθεκτικές στις ασθένειες. Το κερι χρησιμοποιείται στην εκκλησία, στο κέρωμα της
οργιάς, σε θεραπευτικά παρασκευάσματα. Κερήθρα ελαφρώς μασημένη επιθέεται πάνω σε
δοθιήνες.

Bombyx mori

Τάξη: Lepidoptera

Οικογένεια: Bombycidae

Κοινό όνομα: Μεταξοσκώληκες

Παρατηρήσεις: Καταναλώνουν φύλλα άσπρης μουριάς. Πλέκουν το κουκούλι σε αγούδουρα ή πλέγμα καλαμιών. Τα αυγά τα διατηρούν από χρόνο σε χρόνο ή τα αγοράζουν. Κάνουμε με τα κουκούλια διακοσμητικά έργα. Το μετάξι παράγεται σε ειδικά εργαστήρια. Με το νήμα υφαίνουν στον αργαλειό πετσέτες, ρούχα.

Malacostraca

Potamon potamios

Τάξη: Decapoda

Οικογένεια: Potamidae

Κοινό όνομα: Καβούρι ποταμίσιο

Παρατηρήσεις: Τα συλλέγουν για τροφή στο κάρβουνα, το καλοκαίρι.

Eriphia verrucosa

Τάξη: Decapoda

Οικογένεια: Eriphiidae

Κοινό όνομα: Καβούρι θαλασσινό

Παρατηρήσεις: Τα συλλέγουν για τροφή

PHYLUM: MOLLUSCA- ΜΑΛΑΚΙΑ

Gastropoda

Patellidae

Οικογένεια: Patellidae
Κοινό όνομα: Πεταλίδες

Παρατηρήσεις: Συλλογή για φαγητό, τρώγονται
ωμές ή μαγειρεμένες

Helix aspersa

Οικογένεια: Helicidae

Κοινό όνομα: Χοντρό σαλιγκάρι, Χοντρός χοχλιός

Παρατηρήσεις: Συλλέγονται και τρώγονται
μαγειρεμένοι

Eobania vermiculata

Οικογένεια: Helicidae

Κοινό όνομα: Λιανό σαλιγκάρι, Λιανός χοχλιός

Παρατηρήσεις: Συλλέγονται και τρώγονται
μαγειρεμένοι

Helix aperta

Οικογένεια: Helicidae

Κοινό όνομα: Σαλιγκάρι, Κακαχέιλης χοχλιός

Παρατηρήσεις: Δεν συλλέγονται, δεν τρώγονται

Osilinus turbinatus

Οικογένεια: Trochidae

Κοινό όνομα: Θαλασσινό σαλιγκάρι

Παρατηρήσεις: Συλλέγονται και τρώγονται μαγειρεμένοι, έχουν ιδιαίτερο άρωμα

PHYLUM: ECHINODERMATA - ΕΧΙΝΟΔΕΡΜΑ

Echinoidea

Paracentrotus lividus

Οικογένεια: Echinidae

Κοινό όνομα: Αχινοί (Αχινιοί)

Παρατηρήσεις: Συλλέγονται και τρώγονται ωμοί

PHYLUM: CHORDATA - ΣΠΟΝΔΥΛΩΤΑ

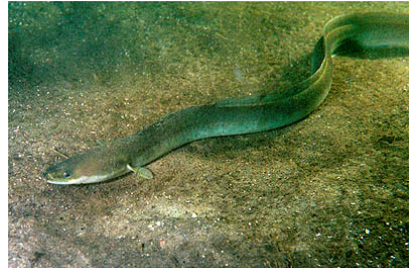
ΨΑΡΙΑ- OSTEICHTHYES

Anguilla anguilla

Τάξη: Anguilliformes
Οικογένεια: Anguillidae

Κοινό όνομα: Χέλια

Παρατηρήσεις: Ψαρεύονται από ποτάμια και στέρνες για τροφή. Σε καταρράκτες βάζουν καλάθια. Χρησιμοποιούν αγκίστρια από κλαδί αχλαδιάς. Αφαιρείται το δέρμα και καταναλώνονται τηγανιτά.

ΑΜΦΙΒΙΑ - AMPHIBIA

Bufo viridis

Τάξη: Anura
Οικογένεια: Bufonidae

Κοινό όνομα: Πράσινος Φρύνος, βαρθακός

Παρατηρήσεις: Δεν τρώγεται. Το κυνήγι των βατράχων είναι παιχνίδι για παιδιά. Είναι δηλητηριώδη για τα βόδια αν από λάθος βρεθούν στην τροφή ή στο νερό τους. Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα.

Hyla arborea

Τάξη: Anura
Οικογένεια: Hyalidae

Κοινό όνομα: Δεντροβάτραχος, βαρθακός

Παρατηρήσεις: Δεν τρώγεται. Το κυνήγι των βατράχων είναι παιχνίδι για παιδιά. Είναι δηλητηριώδη για τα βόδια αν από λάθος βρεθούν στην τροφή ή στο νερό τους. Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα.

Pelophylax creticus

Τάξη: Anura
Οικογένεια: Randal

Κοινό όνομα: Κρητικός βάτραχος, βαρθακός

Παρατηρήσεις: Δεν τρώγεται. Το κυνήγι των βατράχων είναι παιχνίδι για παιδιά. Θεωρούνται δηλητηριώδη για τα βόδια αν από λάθος βρεθούν στην τροφή ή στο νερό τους. Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα.

ΕΡΠΕΤΑ- REPTILIA

Mauremys rivulata

Τάξη: Testudines
Οικογένεια: Geoemydidae

Κοινά ονόματα: Χελώνα, Κουρκούτσα

Παρατηρήσεις: Δεν τρώγεται. Τα παιδιά τις πιάνουν για παιχνίδι.

Cyrtopodion kotschy

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Gekkonidae

Κοινό όνομα: Σαμιαμίθι

Παρατηρήσεις: Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα. Για να μην μπαίνουν μέσα στο σπίτι χρησιμοποιούνται απωθητικά όπως η λυγαριά

Hemidactylus turcicus

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Gekkonidae

Κοινό όνομα: Σαμιαμίθι

Παρατηρήσεις: Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα. Για να μην μπαίνουν μέσα στο σπίτι χρησιμοποιούνται απωθητικά όπως η λυγαριά

Tarentola mauritanica

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Gekkonidae

Κοινό όνομα: Μαυριτάνικο σαμιαμίθι

Παρατηρήσεις: Θεωρούνται καλά γιατί τρώνε τα έντομα. Για να μην μπαίνουν μέσα στο σπίτι χρησιμοποιούνται απωθητικά όπως η λυγαριά

Lacerta trilineata

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Lacertidae

Κοινό όνομα: Τρανόσαυρα

Παρατηρήσεις: Δεν την κυνηγούν

Podarcis cretensis

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Lacertidae

Κοινό όνομα: Κρητική κολισαύρα

Παρατηρήσεις: Δεν την κυνηγούν, πίνει γάλα και τρώει έντομα και κάμπιες

Chalcides ocellatus

Τάξη: Squamata

Οικογένεια: Scincidae

Κοινό όνομα: Λιακόνι

Παρατηρήσεις: Προκαλεί φόβο, είναι απωθητικό, και θεωρείται δηλητηριώδες και η δαγκωνιά του θανατηφόρα.

Δαγκώνει με το στόμα ή τσιμπάει με την ουρά όπου φυλάσσεται το δηλητήριο. Σε περίπτωση δαγκώματος, απομακρύνεται το δηλητηριασμένο αίμα. Παρασκευάζεται το λιακονόλαδο, - λιακόνι μέσα σε λάδι και μετά στον ήλιο, μέχρι την διάλυση του λιακονιού -, το οποίο χρησιμοποιείται ως αντιβιοτικό σε πληγές και τραύματα, και σας θεραπευτικό για το δάγκωμα λιακονιού. Μπερδεύεται με την όχεντρα.

SERPENTES – ΦΙΔΙΑ – ΟΦΙΔΕΣ

Τα φίδια προκαλούν, κατά κανόνα, φόβο και οι άνθρωποι τα σκοτώνουν. Θεωρούνται και επικίνδυνα και δηλητηριώδη (όχεντρα) . Ωστόσο παραδέχονται ότι είναι χρήσιμα γιατί τρώνε ποντικούς. Η συνάντηση με φίδι θεωρείται κακοτυχία αλλά η ανεύρεση 'πουκάμισου' θεωρείται καλή τύχη και ειδικά το 'πουκάμισο' ή το δέρμα του μαύρου φιδιού γίνεται φυλαχτό.

Το σημαντικότερο απόκτημα είναι το **λιόκουρνο**: αυτό είναι το κέρατο του φιδιού που παρουσιάζεται κατά τη διάρκεια του ζευγαρώματος (κατά κάποιους), είναι κόκκαλο από την κορυφή της κεφαλής του φιδιού που πετάγεται σαν κέρατο και αν πετάξει κανείς ένα άσπρο πανί στο φίδι, το αφήνει πάνω του. Το περνάνε από 40 κύματα, 40 σταυροδρόμια και 40 λειτουργίες και στη συνέχεια φυλάσσεται τυλιγμένο σε μαύρο πανί σε κουτί. Δεν επιτρέπεται να το αγγίξει κανείς με το χέρι. Το κοκαλάκι αυτό είναι τριγωνικό, 3 εκ, και θεραπεύει κάθε είδους δηλητηρίαση. Βάζουν το κοκαλάκι σε ένα ποτήρι νερό και αυτό αφρίζει, αν πιεί από αυτό το νερό ο δηλητηριασμένος, θεραπεύεται αμέσως. Το λιόκουρνο προέρχεται από μαύρο φίδι που μπορεί να το συναντήσει κανείς στα χωράφια. Άλλος αποκαλεί το φίδι λιόκουρνο. Εντοπίστηκε ένα λιόκουρνο κατά τη διάρκεια της μελέτης, φωτογραφήθηκε και αναμένεται να γίνει η ταυτοποίησή του, αν και δεν μοιάζει με οστό φιδιού. Το δείγμα αυτό υπολογίζεται να είναι παλιότερο του 1820!

Η όχεντα (οχιά) θεωρείται δηλητηριώδες φίδι (αν και στην Κρήτη οχιά δεν υπάρχει). Οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες, άλλοι θεωρούν ότι είναι ίδιο με το λιακόνι, άλλοι λένε ότι έχει πόδια και άλλοι ότι τσιμπάει με την ουρά. Οι περισσότεροι περιγράφουν την όχεντρα σαν ένα φίδι πλουμιστό, και στην φωτογραφία μας επιδείχτηκε το σπιτόφιδο.

Σημειώνεται ότι στην Κρήτη υπάρχουν τα 4 φίδια που ακολουθούν και κανένα δεν είναι δηλητηριώδες..

Zamenis situla

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Colubridae

Κοινό όνομα: Σπιτόφιδο
Παρατηρήσεις: Είναι η όχεντα;

Hierophis gemonensis

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Colubridae

Κοινό όνομα: Δενδρογαλιά
Παρατηρήσεις: Είναι το λιόκρουνο;

Natrix tessellata

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Colubridae

Κοινό όνομα: Νερόφιδο
Παρατηρήσεις: -

Telescopus fallax

Τάξη: Squamata
Οικογένεια: Colubridae

Κοινό όνομα: Αγιόφιδο
Παρατηρήσεις: -

ΠΤΗΝΑ-AVES

Turdus philomelos

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Turdidae

Κοινό όνομα: Τσίχλα

Παρατηρήσεις: Την κυνηγούν με όπλα και πλάκες. Τρώγεται στα κάρβουνα, τσιγαριστή και διατηρείται τσιγαρισμένη σε ωμό λάδι.:

Turdus pilaris

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Turdidae

Κοινό όνομα: Γερακότσιχλα

Παρατηρήσεις: Τρώγεται, και την κυνηγούν με όπλα, με σφεντόνα, με φακό, τη νύχτα. Διατηρείται τσιγαρισμένη σε ωμό λάδι

Turdus merula

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Turdidae

Κοινό όνομα: Κοτσύφι, Κοτσυφός

Παρατηρήσεις: Τον κυνηγούν με όπλα και πλάκες. Τρώγεται τσιγαριστός και διατηρείται τσιγαρισμένος σε ωμό λάδι. Συλλαμβάνεται και κρατείται σε κλουβί ως ωδικό πουλί συντροφιάς

Monticola saxatilis

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Turdidae

Κοινό όνομα: Πετροκότσυφας

Παρατηρήσεις: Τρώγεται και τον κυνηγούν με όπλο

Erithacus rubecola

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Turdidae

Κοινό όνομα: Σπιτάς
Παρατηρήσεις: Το κυνηγούσαν για τροφή

Sylvia melanocephala

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Sylviidae

Κοινό όνομα: Μαυροπούλα
Παρατηρήσεις: Την κυνηγούν με πλάκες, τρώγεται στα κάρβουνα:

Passer domesticus

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Passeridae

Κοινό όνομα: Σπουργίτι

Παρατηρήσεις: Τρώγεται στα κάρβουνα, σιγαριστό με αυγά, και συλλαμβάνεται με πλάκες και με κόσκινο, προτιμούνται τον Αύγουστο που είναι πιο χοντρά

Oriolus oriolus

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Oriolidae

Κοινό όνομα: Συκοφάγος, Συκοφάς

Παρατηρήσεις: Τον κυνηγούν με όπλα. Τρώγεται σιγαριστός και διατηρείται σιγαρισμένος σε ωμό λάδι

Fringilla coelebs

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Fringillidae

Κοινό όνομα: Σπίνος

Παρατηρήσεις: Το κυνηγούσαν για τροφή:

Motacilla spp.

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Motacillidae

Κοινό όνομα: Σουσουράδα

Παρατηρήσεις: Τρώγεται στα κάρβουνα

Corvus corone

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Corvidae

Κοινό όνομα: Κουρούνα

Παρατηρήσεις: Την κυνηγούν γιατί θεωρείται επιβλαβής για τους καρπούς και τα κλωσσόπουλα

Corvus corax

Τάξη: Passeriformes
Οικογένεια: Corvidae

Κοινό όνομα: Κοράκι, Κόρακας

Παρατηρήσεις: Τον κυνηγούν και καταστρέφουν και τις φωλιές του γιατί θεωρείται επιβλαβής για τις κότες και τα αιγοπρόβατα (νεαρά)

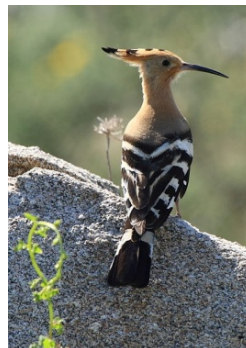

Upupa epops

Τάξη: Coraciiformes
Οικογένεια: Upipidae

Κοινό όνομα: Τσαλαπτερινός, κουκλοπτερινός, κούκλης, κουκλής

Παρατηρήσεις: Τον κυνηγούν με όπλο. Τρώγεται μαγειρεμένος με διάφορους τρόπους και διατηρείται τσιγαρισμένος σε ωμό λάδι.

Merops apiaster

Τάξη: Coraciiformes
Οικογένεια: Meropidae

Κοινό όνομα: Μελισοφάγος, Μελισοφάς

Παρατηρήσεις: Τον κυνηγούν με όπλα. Τρώγεται τσιγαριστός και διατηρείται τσιγαρισμένος σε ωμό λάδι

Alectoris chukar

Τάξη: Galliformes
Οικογένεια: Phasianidae

Κοινό όνομα: Πέρδικα

Παρατηρήσεις: Την κυνηγούν με όπλα, πλάκες και σύρματα (βροχάδες) και ελιές για δόλωμα. Τρώγεται μαγειρεμένη με διάφορους τρόπους και διατηρείται τσιγαρισμένη σε ωμό λάδι.

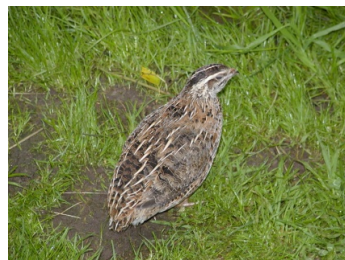

Coturnix coturnix

Τάξη: Galliformes
Οικογένεια: Phasianidae

Κοινό όνομα: Ορτύκι

Παρατηρήσεις: Τρώγεται, το κυνηγούν με όπλο, με πλάκες, με σκύλο, τη νύχτα, προτιμά το τριφύλλι. Τρώγεται μαγειρεμένη με διάφορους τρόπους και διατηρείται τσιγαρισμένη σε ωμό λάδι

Meleagris gallopavo

Τάξη: Galliformes
Οικογένεια: Phasianidae

Κοινό όνομα: Γαλοπούλα, Διάνος

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο, εκτός από την γνωστή χρήση του για τροφή, κατασκευάζονται πένες για έγχορδα από τα φτερά της

Scolopax rusticola

Τάξη: Charadriiformes
Οικογένεια: Scolopacidae
Γένος: Scolopax
Κοινό όνομα: Μπεκάτσα

Παρατηρήσεις: Την κυνηγούν με όπλα και πλάκες. Χρησιμοποιούν και σκύλο. Τρώγεται μαγειρεμένη με διάφορους τρόπους και διατηρείται τσιγαρισμένη σε ωμό λάδι

Columba livia

Τάξη: Columbiformes
Οικογένεια: Columbidae

Κοινό όνομα: Περιστέρι – Αγριοπερίστερο

Παρατηρήσεις: Εξημερώνεται και εκτρέφεται για τροφή

Columba palumbus

Τάξη: Columbiformes
Οικογένεια: Columbidae

Κοινό όνομα: Φάσσα

Παρατηρήσεις: Τρώγεται, την κυνηγούν με όπλο και πλάκες

Streptopelia turtur

Τάξη: Columbiformes
Οικογένεια: Columbidae

Κοινό όνομα: Τρυγώνι

Παρατηρήσεις: Τρώγεται, το κυνηγούν με όπλο, με πλάκες, με σκύλο, τη νύχτα.

Strigiformes

Τάξη: Strigiformes
Οικογένεια: Strigidae

Κοινό όνομα: Κουκουβάγια, κακό πουλί (κάποια)

Παρατηρήσεις: Δεν τις κυνηγούσαν αλλά θεωρείται ότι προμηνύει κακά γεγονότα, αν είναι δυσάρεστη η φωνή προμηνύει ότι κάποιος θα πεθάνει, αλλά δεν είναι πάντα δυσάρεστη

Tyto alba

Τάξη: Strigiformes
Οικογένεια: Tytonidae

Κοινό όνομα: Ζάρα

Παρατηρήσεις: Η φωνή της είναι κακός οιωμός

Gyps fulvus

Τάξη: Accipitriformes
Οικογένεια: Accipitridae

Κοινό όνομα: Όρνιο, καναβός

Παρατηρήσεις: Τα βαλσαμώνουν και κάνουν πένες από τα φτερά τους, περίπου 20 μπορεί να πάρει κανείς από ένα πουλί

Buteo buteo

Τάξη: Accipitriformes
Οικογένεια: Accipitridae

Κοινό όνομα: Γερακίνα, λαγουδογέρακο

Παρατηρήσεις: Τρώγεται και γίνεται σπιφάδο

ΘΗΛΑΣΤΙΚΑ- ΜΑΜΜΑΛΙΑ

Erinaceus concolor

Τάξη: Erinaceomorpha
Οικογένεια: Erinaceidae

Κοινό όνομα: Σκαντζόχοιρος

Παρατηρήσεις: Λίγοι το θεωρούν επιβλαβές στα σταφύλια. Λίγοι αναφέρουν ότι τρώγεται και μαγειρεύεται σπιφάδο. Το τρώνε οι τσιγγάνοι. Για την θεραπεία των μαλαθράκων (δοθιήνων) και του μαγιασιλιού (έκζεμα) συστήνεται η κατανάλωση του και ιδιαίτερα του συκωτιού του.

CHIROPTERA – ΧΕΙΡΟΠΤΕΡΑ

Τάξη: Chiroptera

Κοινό όνομα: Νυχτερίδες , Λαχταδίδες

Παρατηρήσεις: Γνωρίζουν ότι το κοκαλάκι φέρνει καλοτυχία αλλά κανείς δεν τις κυνηγά για να το αποκτήσει

Lepus europaeus

Τάξη: Lagomorpha
Οικογένεια: Leporidae

Κοινό όνομα: Λαγός

Παρατηρήσεις: Αποτελεί την σημαντικότερη πηγή ζωικής πρωτεΐνης στην διαίτα. Τρώνε περίπου έναν την εβδομάδα αλλά μπορεί να διατηρηθεί τσιγαριστός μέσα σε ελαιόλαδο γι αρκετό διάστημα (1950). Το κυνηγούν με όπλα, με παγίδες με σύρματα, με σκύλους..

RODENTIA - ΤΡΩΚΤΙΚΑ

Τάξη: Rodentia
Οικογένεια: Muridae

Κοινό όνομα: ποντίκια

Παρατηρήσεις: Θεωρούνται επιβλαβή για τα σταφύλια και για τους αποθηκευμένους καρπούς. Αντιμετωπίζονται με φάκες και με γάτες. Με νεογνά έφτιαχναν ποντικέλαιο, αφήνοντας τα μέσα στο λάδι. Το λάδι αυτό θεράπευε πληγές

Mustela nivalis

Τάξη: Carnivora
Οικογένεια: Mustelidae

Κοινό όνομα: Νυφίτσα, καληγιαννού

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβής για τις κόττες και την κυνηγούν και την ταριχεύουν. Υπάρχει επίθετο Καληγιάννης.

Martes foina

Τάξη: Carnivora

Οικογένεια: Mustelidae

Κοινό όνομα: Κουνάβι, ζουρίδα

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβές για τις κότεις. Το κυνηγούν για τη γούνα με την οποία κάνουν παλτά οι αστές (οι κυρίες στην πόλη φοράνε 'ζουριδιές' – εσάρπια με ολόκληρο το ζώο). Επίσης ταριχεύεται και πωλείται ως διακοσμητικό. Η σύλληψη γίνεται τον χειμώνα που η γούνα είναι πιο πλούσια, έτσι ώστε να θιγεί το δέρμα. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιούν

πλάκες, αλλά και θηλιές με σύρματα σε χαρουπιές και σε άλλα περάσματα, ή σωλήνες με δολώματα μέσα στο έδαφος απ' όπου δεν μπορεί να ανέβη. Για δολώματα χρησιμοποιούνται ρέγγες, εντόσθια κότας, κ.α. Η εκδορά απαιτεί μεγάλη τέχνη γιατί πρέπει να βγει όλο το σώμα από το στόμα. Στη συνέχεια γεμίζουν το δέρμα με άχυρα, μέχρι να στεγνώσει, και πηγαίνει προς πώληση. Το δέρμα κουναβιού είχε αξία (1950-1960) όση ένα σακί άσπρο αλεύρι, 3 χρυσές λίρες, 500 -1000 δραχμές, αντίστοιχο ποσό για 20 μεροκάματα. Υπάρχει επίθετο Ζουρίδης και Ζουριδάκης.

μην

Meles meles

Τάξη: Carnivora

Οικογένεια: Mustelidae

Κοινό όνομα: Ασβός, άρκαλος

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβές στους κήπους λαχανικών, στα αμπέλια και στα φρούτα. Το κυνηγούν με δαγκάνες και άλλες παγίδες και αργότερα με φυτοφάρμακα (Lanate). Το δέρμα

χρησιμοποιείται ελάχιστα για γούνες, και όταν πωλείται η αξία του είναι πολύ μικρότερη από του κουναβιού, 50-60 δραχμές (1950-1960). Η εκδορά γίνεται απλά, το ζώο κόβεται στην κοιλιά και απλώνεται σε καλαμένιο πλαίσιο μέχρι να στεγνώσει για να μην μυρίζει. Χρησιμοποιούσαν το δέρμα για να φτιάχνουν παπούτσια. Το λίπος του έχει έντονα δυσάρεστη οσμή και χρησιμοποιείται για λίπανση στιβανιών (ειδικές μπότες). Υπάρχει επίθετο Αρκαλάκης και Αρκαλάκης

Felis silvestris

Τάξη: Carnivora
Οικογένεια: Felidae

Κοινό όνομα: Αγριόγατος, φουρόγατος

Παρατηρήσεις: Θεωρείται επιβλαβής για τα αμνοερίφια αν και δεν είναι πολύ σαφής η διάκριση από τις άγριες οικόσιτες γάτες. Τους κυνηγούν αλλά πολύ σπάνια τους συναντούν.

Canis familiaris

Τάξη: Carnivora
Οικογένεια: Canidae

Κοινό όνομα: Σκύλος

Παρατηρήσεις: Ο σκύλος είναι απαραίτητος για το κυνήγι και το κοπάδι. Πέρα απ' αυτό το σάλιο του σκύλου θεωρείται καλό για τις πληγές. Σε πληγή από δάγκωμα σκύλου πρέπει να βάλει κανείς τρίχες του σκύλου. Διάλυμα από κόπρωνα σκύλου απομακρύνει τις κατσίκες από τα ελαιόδεντρα. Λέγεται ότι υπάρχει τοπική ράτσα, ο κρητικός ιχνηλάτης.

Equus caballus

Τάξη: Perrissodactyla
Οικογένεια: Equidae

Κοινό όνομα: Άλογο

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο, για τις μεταφορές και το όργωμα (ζευγάρισμα). Υπάρχει ντόπια ποικιλία, τα Γιωργαλίδικα που είναι πιο μικρόσωμα, έχουν μικρό βηματισμό και ανεβαίνουν στα βουνά. Ένα μικρό είχε αξία όσο 100 οκάδες λάδι.

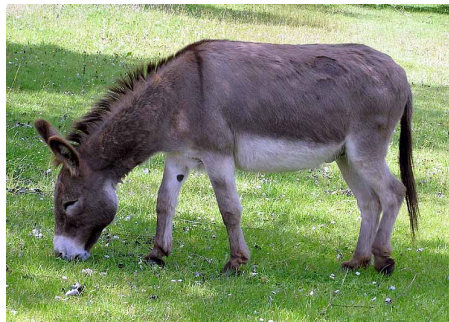
Equus asinus

Τάξη: Perrissodactyla

Οικογένεια: Equidae

Κοινό όνομα: Γάιδαρος

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο, για τις μεταφορές. Το γάλα έχει εξαιρετική αξία: αντικαθιστά το μητρικό, θεραπεύει την γαστρίτιδα των μωρών, τον κοκίτη τον βήχα και πίνεται άβραστο. Δεν πωλείται, χαρίζεται. Η καβαλίνα (κόπρανα) θεωρείται ότι έχει εντομοαπωθητικές ιδιότητες και επουλωτικές ιδιότητες για πληγές. Αναρτούν το κρανίο του σε καλλιέργειες για να αποφύγουν το 'κακό μάτι'. Υπάρχει τοπική ποικιλία, άγρια, μικρόσωμα στο ακρωτήριο της Γραμβούσας.

και

Bos taurus

Τάξη: Artiodactyla

Οικογένεια: Bovidae

Κοινό όνομα: Βόδι, βούι, μουσκάρι

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο, για όργωμα και άλλες γεωργικές εργασίες. Με το δέρμα κάνουν στιβάνια (Κρητικές μπότες) και άλλα παπούτσια. Αντιμετωπίζουν τις ψείρες του δέρματος με ζωμό λυμπίνων και ροβιού, και τις ψείρες της γλώσσας με κρεμμύδι και αλάτι. Αν δηλητηριαζόταν με σφαλάγγι (;) χρησιμοποιούσαν απήγανο.

Ovis aries

Τάξη: Artiodactyla

Οικογένεια: Bovidae

Κοινό όνομα: Πρόβατο, προβατίνα-κριγιός

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο για γάλα και κρέας. Στα τυροκομία χρησιμοποιούν για πτυιά την γαστέρα (μέρος του πεπτικού σωλήνα) με τον τηρευτή (πρωτόγαλα) νεαρού αρνιού το οποίο αποξηραίνεται. Το φρέσκο βούτυρο χρησιμοποιείται στους μώλωπες για να απομακρυνθεί το αιμάτωμα. Χρησιμοποιούν και το μαλλί για χαλιά, κουβέρτες, ρούχα. Στην κουρά γίνεται γλέντι. Με το δέρμα των αρνιών κάνουν παπούτσια και των προβάτων χαλιά. Το δέρμα δεν κάνει για ασκιά γιατί είναι λεπτό και έχει πολύ λίπος. Τα παιδιά παίζουν παιχνίδι με την επιγονατίδα (στρουμπά): την πετούν για να σταθεί όρθια, και ένα παρόμοιο παιχνίδι με το κότσι (ταρσικό οστό).

Capra hircus

Τάξη: Artiodactyla
Οικογένεια: Bovidae

Κοινό όνομα: Κατσίκια, Αίγα-τράος

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο για γάλα και κρέας. Με το μαλλί κάνουν σκoiνιά, ντορμπάδες ((σακιά ή κομμάτι πανί) που μπαίνει μέσα ή πίτα της ελιάς για να πάει στο πιεστήριο), καπότα (κάπα των βοσκών). Το μαλλί της κατσίκας είναι σχεδόν αδιάβροχο. Στην κουρά γίνεται γλέντι. Το δέρμα γίνεται παπούτσια, τσάντες, κ.ά και ασκιά (τουλούμια). Για να γίνει το ασκί πρέπει να βγει το δέρμα ολόκληρο (χωρίς λαιμό). Το κατεργάζονται με στάχτη, αλάτι, ξύδι, το ξεπλένουν στη θάλασσα. Κόβουν τα μαλλιά και γυρίζουν το τριχωτό μέρος από μέσα. Αλλά μπορεί να μείνει το τριχωτό και απ' έξω. Το ράβουν με οργιά (κερωμένη κλωστή από λινάρι). Είναι το μοναδικό μέσο μεταφοράς που υπάρχει για λάδι και κρασί. Καλύτερη εποχή για ασκί είναι μετά το καλοκαίρι οπότε τα ζώα δεν έχουν παράσιτα του δέρματος. Με τα κέρατα κάνουν χερούλια για μαχαίρια. Αναρτούν το κρανίο στις καλλιέργειες για προστασία από το 'κακό μάτι'. Υπάρχουν τοπικές ράτσες, στην περιοχή βρίσκονται οι **βάτσικες** κατσίκες, που έχουν πολύ μικρά αυτιά.

Σε περίπτωση διάρροιας στα αιγοπρόβατα δίνουν χαμομήλι με ζεστό κρασί. Τα παράσιτα του δέρματος (τσιμπουρία, μαντάκοι, κά) αντιμετωπίζονται με λάδι με σκόρδο ή με κασιγάρους (υπολείμματα του ελαιοτριβείου). Στη μαστίτιδα κάνουν επάλειψη με λίπος χοίρου. Κάνουν οστεομαντία με το οστό της ωμοπλάτης (κουτάλα) όπου ο 'μάντης' 'βλέπει' το μέλλον του νοικοκύρη

Sus scrofa

Τάξη: Artiodactyla
Οικογένεια: Suidae

Κοινό όνομα: Γουρούνι, χοίρος

Παρατηρήσεις: Οικόσιτο ζώο για παραγωγή κρέατος. Ο χοίρος σφάζεται τα Χριστούγεννα και το κρέας που δεν καταναλώνεται άμεσα ή δεν γίνεται λουκάνικα, ομαθιές, απάκι, διατηρείται τσιγαριστό στο λίπος του. Το λίπος εκτός από το μαγείρεμα, χρησιμοποιείται για λίπανση στιβανιών, και των μαστών των αιγοπροβάτων σε περίπτωση μαστίτιδας. Με το δέρμα έκαναν στιβάνια. Το πέος αποξηραίνεται και χρησιμοποιείται για επάλειψη πληγών σε βόδια, άλογα, μουλάρια. Η ουροδόχος κύστη (φούσκα), αφού πλυθεί καλά με στάχτη και αλάτι για να απομακρυνθεί το λίπος και γυρίσει το μέσα έξω, φουσκώνεται και γίνεται μπαλόνη για να παίζουν τα παιδιά. Για μεγαλύτερη διάρκεια το τύλιγαν με πανιά. Στην περιοχή υπάρχει ποικιλία χοίρου μαύρου χρώματος.

Η αρχαιολογία της πανίδας και της χλωρίδας

Το πολιτισμικό περιβάλλον:

Δεν είναι πολλά χρόνια που προσδίδουμε αξία στο πολιτισμικό περιβάλλον. Θεωρούσαμε το περιβάλλον ως φυσικό και δεν αναλογιζόμασταν για το πόσο αυτό που μας περιβάλλει είναι, όχι μόνο φυσικό, αλλά ανθρωπογενές. Για τον λόγο αυτό, οι αρχαιολόγοι αρχικά δεν μελετούσαν την πτυχή αυτή αλλά ούτε και μάζευαν δεδομένα από τις ανασκαφές τους για να επιλύσουν πολιτισμικά θέματα του περιβάλλοντος. Αυτό που προείχε ήταν η τέχνη, και η όποια περιβαλλοντική πληροφορία που αντλείτο από αυτήν, δεν συνδέονταν με τις πολιτισμικές πτυχές της. Συνεπώς, οι αρχαιολογικές γνώσεις για το περιβάλλον της Κρήτης είναι ακόμα στα σπάργανα, και ειδικά αυτές για την Δυτική Κρήτη είναι ακόμα λιγότερες, κυρίως, λόγω έλλειψης χρηματοδοτήσεων. Δεν παύει όμως το περιβάλλον της Κρήτης να πρέπει να θεωρηθεί, με όλη την έννοια της λέξης, ανθρωπογενές, και η ιστορία αυτής της ανθρωπογενούς γραφής να μελετηθεί στις λεπτομέρειές της για να καταλάβουμε διακυμάνσεις κλίματος, τεχνολογίας, πολιτισμικής διαφοροποίησης –μην ξεχνάμε ότι η Κρήτη βρίσκεται και βρισκόταν πάντοτε στο σταυροδρόμι τριών Ηπείρων και οι επιρροές άλλαζαν και ακολουθούσαν τις όποιες πολιτικές διακυμάνσεις της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Αυτές οι πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές επιλογές/αναγκαιότητες καταγράφονται και αφήνουν την σφραγίδα τους, κατά την διάρκεια των αιώνων, που αποτυπώνεται στον τρόπο διαχείρισης του περιβάλλοντος. Η ανάγνωση των περιβαλλοντικών δεδομένων μας βοηθάει να ανασυντάξουμε περιβαλλοντικές πληροφορίες, που αλλάζουν από περίοδο σε περίοδο. Ένα ζωντανό και πρόσφατο παράδειγμα είναι η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της ελιάς, κατά την κατοχή των Ενετών.

Η Κρήτη έχει μάλλον τα χαρακτηριστικά μιάς Ήπειρου, όπου ο άνθρωπος προσπάθησε να αντλήσει, ποικιλοτρόπως, την διαβίωσή του. Οι, υψομετρικά, χαμηλές περιοχές κάλυπταν τις ανάγκες της καλλιέργειας και ειδικά όπως τα σιτηρά και τα όσπρια και κάποια οπωροφόρα. Στα υψηλότερα υψόμετρα, μπορούσε να συντηρείται η κτηνοτροφία και κάποια άλλα φρούτα και καρπούς, όπως τα κεράσια, και τα κάστανα. Βέβαια, η ελιά (*Olea europaea*) διατηρείται σε πολλά υψόμετρα, αρκεί να μην έχει πολλές μέρες παγετώνα ετησίως. Η παρουσία του δένδρου στην Κρήτη, φαίνεται να πιστοποιείται από την Μέση Νεολιθική περίοδο από τον Τερσανά στο Ακρωτήρι Χανίων, και πίο πρόσφατα από καρότα στον παραπόταμο Δέλφινο (νότια της Λίμνης Κουρνά) και από χρωματογραφική μελέτη οργανικών υπολειμμάτων από αγγεία του Σπηλαιού του Γερανίου¹ Σίγουρα στην περιοχή της Κισάμου θα πρέπει να υπήρχαν μεγάλοι ελαιώνες στην αρχαιότητα και μάλιστα στις Βούβες, Κισάμου, όπου δημιουργήθηκε το Μουσείο Ελιάς και αναδεικνύεται μία αιωνόβια ελιά, ηλικίας που υπολογίζεται ότι ανάγεται στα Αρχαϊκά χρόνια.

Η άμπελος (*Vitis vinifera*) επίσης θα πρέπει να υπήρχε στην Κρήτη από την αρχή της Ολοκαίνου περιόδου (Bottema & Sarpaki 2003) (~ 10000-8000 π.Χ.) και σίγουρα η καλλιέργειά της να ήταν διαδεδομένη στην αρχαιότητα. Ο μεγάλος πλούτος που αναδεικνύεται από τις εύπορες 'βίλλες', με εξάισια ψηφιδωτά, του Καστελλιού, θα πρέπει να βασιζόταν στο εμπόριο και σίγουρα πρέπει να στηριζόταν, μεταξύ άλλων, και στο εμπόριο αγροτικών προϊόντων, όπου δεν θα πρέπει να εξαιρεθεί, το λάδι και το κρασί. Η Βαλλιάνου (2002) είχε εντοπίσει εξάλλου ελαιοτριβεία στην Κίσαμο και στη Ροδωπό, δυστυχώς, χωρίς

¹ Moody 1987; Bottema & Sarpaki 2001; Σαρπάκη 2003.

να αναφέρεται σε τοποθεσίες, αλλά και μία πιό συστηματική καταγραφή αυτών δεν έχει ακόμα γίνει. Είναι αρκετές οι γνωστές προϊστορικές θέσεις της επαρχίας Κισάμου (Φωτ. 1), και εάν ακόμα συμπεριλάβει κανείς και αυτές των ιστορικών χρόνων, όπως και αυτές που εντοπίστηκαν μέχρι πρόσφατα, τότε γίνονται ακόμα περισσότερες, όμως, σε καμία δεν είχε/έχει γίνει αρχαιο-περιβαλλοντική μελέτη. Η μόνη ανασκαφή από την οποία πάρθηκαν δείγματα για αρχαιο-περιβαλλοντική μελέτη, αλλά ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη του υλικού², λόγω απουσίας πόρων, είναι στα Μινωικά Νοπήγεια.

Τα δεδομένα μας προέρχονται από ουσιαστικά 3 πηγές:

A) Τα μουσεία που υπάρχουν στον Νομό Χανίων και ειδικά στην Κίσαμο:

1) Το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων: Υπάρχουν λίγα αρχαιολογικά ευρήματα της Κισάμου, που στεγάζονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Χανίων. Αυτά περιορίζονται και παρουσιάζονται σε μία προθήκη της κυρίας αίθουσας. Ο λόγος δε είναι ότι το Καστέλλι απέκτησε αρχαιολογικό Μουσείο το 2000 και συνεπώς, όλα τα ευρήματα που παλαιότερα στεγάζονταν στα Χανιά, μεταφέρθηκαν –εκτός ελαχίστων- στο Καστέλλι.

Στην προθήκη της Κισάμου στα Χανιά, δεν υπάρχουν ευρήματα που να εμπεριέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες. Παρουσιάζεται μόνο ένας αμφορέας με έκτυπα εμβλήματα και στριφτές λαβές, τα κοινώς γνωστά ως Plakettenvasen (Φωτ. 2)³ που έχει την κλασική διακόσμηση αυτών των αγγείων, δηλαδή ζώνη με τα κοινώς αναφερόμενα ως ‘κισσόφυλλο’ στο λαιμό. Αυτά τ’ αγγεία χρονολογούνται στην Ελληνιστική εποχή, (4^{ος} –τέλη- και έως τις αρχές του β’ μισού του 3^{ου} αιώνα π.Χ.), κυκλοφόρησαν μόνο στην Αλεξάνδρεια και στην Κρήτη (ειδικά στην Δυτική) στην εποχή των Πτολεμαίων και είναι φτιαγμένα σε καλούπι. Φαίνεται να προορίζονται μόνο για ταφική χρήση. Η φυτική διακόσμηση είναι πάντα ίδια και προφανώς ενέχει συμβολικό χαρακτήρα. Αυτή η φυτική διακόσμηση, όπως αναφέρθηκε, συχνά περιγράφεται από τους αρχαιολόγους, ειδικούς της κεραμικής ως ‘κισσόφυλλα’. Τα φύλλα είναι αρκετά σχηματικά, ο προσδιορισμός αυτός, παρότι δεν έγινε από βοτανολόγο/αρχαιοβοτανολόγο διαιωνίζεται με το να παραπέμπουν, ανεξέλεγκτα από τους προηγούμενους ερευνητές.

Οι λόγοι διαιώνισης ενός προσδιορισμού, κατ’ αρχάς, από τον πρώτο ερευνητή γίνεται σαν πρόταση ερμηνείας αλλά με τους επόμενους μετατρέπεται και παραπέμπεται ως πεπείθηση. Εδώ δεν είναι σκοπός να καταρρίψουμε την ερμηνεία του ‘κισσόφυλλου’, διότι ο κισσός (*Hedera helix L.*) υπήρχε στην Κρήτη και γενικά στην Ανατολική Μεσόγειο, κατά την Ελληνιστική εποχή. Όμως, τα φύλλα σε πολλές περιπτώσεις είναι τόσο σχηματικά που δεν

---

² Με το σύστημα της επίλευσης που χρησιμοποιήθηκε για περισυλλογή αρχαιο-περιβαλλοντικού υλικού, έγινε η πλύση του χώματος (επίπλευση) και καθαρίστηκε το κατακάθι από εθελοντές που εργάζονταν στο Μουσείο Χανίων αλλά ούτε μελετήθηκε η επίπλευση και ούτε έχει ολοκληρωθεί η γενικότερη μελέτη του περιβαλλοντικού υλικού. Η σημασία των αποτελεσμάτων αυτών είναι σημαντική για ένα λόγο παραπάνω, διότι στην περιοχή, μέχρι τις πρόσφατες γεωτρήσεις, υπήρχε ο Τυφλός ποταμός που έρεε όλο το χρόνο (δυτικά της θέσης και ανατολικά του Καστελλίου) και από τις προφορικές πληροφορίες που συλλέχθηκαν, προκύπτει ότι οι κάτοικοι της περιοχής εκμεταλλεύονταν συστηματικά το ποτάμι και ψάρευαν και καβούρια, όπως και ψάρια του γλυκού νερού. Για την διαχείριση των ποταμών από παλαιότερες αλλά και πιό πρόσφατες εποχές έχουμε ελάχιστα δεδομένα.

³ Για τ’ αγγεία αυτά δεξ, μεταξύ άλλων Grandjouan 1989, Σ.Μαρκουλάκη 1997, και Μαρκουλάκη 2000.

μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την αναγνώριση του φυτού. Συνεπώς, ο συμβολισμός θα μπορούσε να βοηθήσει στην τυχόν ταυτοποίηση.

Ο κισσός ήταν φυτό αφιερωμένο στον Διόνυσο και το φορούσαν στις Βακχικές γιορτές. Το φύλλο που απεικονίζεται στ' αγγεία αυτά, όμως, παραπέμπει και σε άλλα φυτά, όπως στο **Tamus communis**, ή και το **Smilax aspera**. (Φωτ. 3) Το τελευταίο αντιπροσωπεύει, κατά την μυθολογία, την νύμφη Σμίλαξ. Ο Πλίνιος δε το κατατάσει το φυτό στα νεκρικά φυτά. (Baumann 1984:85) Συνεπώς, θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει, λοιπόν, ένα από τα τρία φυτά, όμως, η έμφαση, του καλλιτέχνη, στο να στρογγυλεύει το φύλλο (**Tamus communis & Smilax aspera & Hedera helix L**) και να δημιουργούνται 2 'μάγουλα', μάλλον αποκλείει τον κισσό. Επίσης, γίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην μυτερή απόλυση του φύλλου, και μάλλον υποδεικνύει το **Smilax aspera**, που κατά τον Πλίνιο, είχαν μεταμορφώσει οι θεοί την νύμφη Σμίλαξ σε αναρηχτικό φυτό και γι' αυτό τον λόγο θεωρείτο νεκρικό φυτό.

2) Το Αρχαιολογικό Μουσείο Κισσάμου στο Καστέλλι:

Κεραμική και μάρμαρα

Plakettenvasen: Στο μουσείο Κισσάμου υπάρχουν πολλά αγγεία τύπου Plakettenvasen τα οποία έχουν τυποποιημένη διακόσμηση και ουσιαστικά οι διαφορές τους εκφράζονται στην διαφορά ποιότητας ζωγραφικής και κατ'επέκταση στις διαφορές των διαφόρων εργαστηρίων κεραμικής.

Από τον Δραπανιά θραύσματα αγγείου, αριθ. 15 (αριθ. Μουσείου ΜΚΠ 7208) (Φωτ.4), είναι μάλλον τελετουργικό, λόγω της πλαστικής απεικόνισης φιδιού/φιδιών. Χρονολογείται στην Υ.Μ.ΙΙΙ περίοδο. Όμως το φίδι είναι λεπτό και πιθανώς παραπέμπει στο νερόφιδιο ή σπιτόφιδιο, το οποίο έχει βρεθεί στα Μινωικά Χανιά (αδημοσίευτα: Κ. Παπαγιάννη).

Κέρατα αιγάγου έχουν εντοπισθεί από την Προϊστορική εποχή σ' όλη την Κρήτη και στο Μουσείο του Καστελλίου εκτίθενται κάποια ακέραια από τον Δραπανιά. (Φωτ.5).

Από τον προϊστορικό οικισμό στα Νοπήγεια Κισσάμου (Π.Μ.ΙΙ – Υ.Μ.ΙΙΙΓ1) βρέθηκε ανάγλυφη κεφαλή (Φωτ. 6)(ΜΜΙΙΙ)⁴ και η ανασκαφείας (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994/96: 29) την προσδιορίζει ως γάτα σύμφωνα με άλλες ανάγλυφες κεφαλές, όπως τον πήλινο οικίσκο από το Μοναστηράκι Αμαρίου, που χρονολογείται στην ΜΜΙΙ (idem:30). Η γάτα (**Felis silvestris catus**), όμως, δεν φαίνεται να έχει έρθει στην Κρήτη πριν από Ύστερη Μινωική περίοδο ⁵Τα στρογγυλά αυτιά του αναγλύφου, επίσης, παραπέμπουν στη νυφίτσα (**Mustela**

⁴ Είναι η χρονολογία που δίδεται στην προθήκη του μουσείου.

⁵ Hirst (20??). Στην Αίγυπτο, από όπου πίστευαν μέχρι προ τινός όταν κατάγονταν οι εξημερωμένες γάτες, δεν έχουμε αποδείξεις εξημέρωσης πριν από την 5^η Δυναστεία (2500-2350 π.Χ.) στην Σακχάρα, όπου απεικονίζεται γάτα με περιλαίμιο. Όμως από την 12^η Δυναστεία (1976-1793), μπορεί να είμαστε σίγουροι πλέον ότι η γάτα είχε εξημερωθεί, διότι εμφανίζεται συχνότατα στις τοιχογραφίες και ενταφιάζεται (βρίσκονται ως μούμιες). Το αρχαιότερο κατάλοιπο γάτας στα νησιά της Ανατολικής Μεσογείου, προέρχεται από την Κύπρο, από την Νεολιθική θέση Σχιλουρόκαμπος και χρονολογείται στο 9500-9200 π.Χ. Βρέθηκε μία ανθρώπινη ταφή που είχε δίπλα της ενταφιασμένη μία γάτα. Πέρα όμως από την μάλλον πρόσφατη ιστορία της γάτας στην Ελλάδα και το ότι δεν έχουμε δεδομένα για την παρουσία της στην ΜΜΙΙΙ στην Κρήτη, παρότι γνωρίζουμε για την ύπαρξη της άγριας γάτας, που πιθανότατα να είναι 'εξαγρίωση' (feral). Έχουμε φαίνεται αρχαιοζωολογικό υλικό από το Σμάρι (Μέση Μινωική-ύστερη- και αρχές Ύστερης Μινωικής) και Καβούσι (Υ.Μ. & Πρώμη Εποχή του Σιδήρου)(Ισακίδου 2001:28).

nivalis), κουνάβι (*Martes foina*) ή στον ασβό/άρκαλο (*Meles meles*),-μάλλον στο πρώτο ή δεύτερο, λόγω του προφίλ,- ενώ τ'αυτιά της γάτας έχουν μία πιό μυτερή απόλυση.

Από την Πολυρρήνεια εκτίθενται 2 μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες (150-50 π.Χ.) (Φωτ. 7) αριθ. Ε67 και Ε19 (3^{ος} – 2^{ος} π.Χ.) (Φωτ.8) με διακόσμηση ακάνθου είναι εξαιρετικά σχηματικές και η καλλιτεχνική απόδοση είναι αδύνατον να επιτρέψει μία συγκεκριμένη αναγνώριση φυτού/φυτών, παρόλα αυτά έχουν αναφερθεί στην άκανθο (cf. *Acanthus spinosus* L.), ερμηνεία που αναμένει ν'αποδειχθεί ακόμα, αν και είναι πολύ διαδεδομένο φυτό και στην Κρήτη. Επίσης βρέθηκε μία τραπεζοφόρος (Καστέλλι: αριθ. Λ415) που διακοσμείται από δύο ροζέττες/μαργαρίτες απροσδιόριστου είδους (Φωτ.9) και πιθανώς να είναι *Chrysanthemum sp. cf. coronarium* διότι με αυτήν πιστεύεται ότι διακοσμούσαν τους ναούς και τ' αγάλματα των θεών. (Baumann 1984:85).

Ένα αντικείμενο που προέρχεται από παράδοση, προερχόμενο από την Πολυρρήνεια και όχι από ανασκαφή, είναι μία κεφαλή που περιγράφεται από την αρχαιολόγο ως κεφαλή ταύρου από την μία πλευρά και πιθήκου από την άλλη. (Φωτ.10) Δυστυχώς είναι τόσο κατεστραμμένο που είναι αδύνατη μία ακριβέστερη ταυτοποίηση.

Ένα μαρμάρινο γωνιαίο ακρωτήριο ενός κτιρίου από την Πολυρρήνεια (Φωτ.11) απεικονίζει μόνο φύλλο βελανιδιάς, αλλά δυστυχώς όχι βελανίδι, το οποίο θα βοηθούσε περισσότερο στον προσδιορισμό του είδους. Το σχήμα του φύλλου όμως, μας οδηγεί να τείνουμε να υποθέσουμε ότι θα μπορούσε να είναι *Quercus frainetto*, *Q. petraea*, *Q. pedunculiflora*, *Q. robur*, *Q. pubescens*, *Q. aegilops*, *Q. macrocarpa* (το πιθανότερο) και όχι *Q. ilex*, *Q.coccifera*. όπου τα φύλλα είναι μυτερά.

Από τα Φαλάσαρνα βρέθηκε ένας αρύβαλλος (6^{ος} π.Χ.) (Φωτ.12) με απεικόνιση αγριόχοιρου ή αρσενικού χοίρου και σε αγγείο (Φωτ.13) ερυθρόμορφου ρυθμού, απεικονίζεται σκηνή με ταύρο.

Κίσαμος: Μελανομβαφές αγγείο γυναικείας μορφής με χταπόδι, άγλη, ή θαλάσσια ανεμόνη. (Φωτ.14)

Κέρνος προσφορών από ερυθρό μάρμαρο (2^{ος} -1^{ος} π.Χ.) (Φωτ.15) με εμβαθύνσεις πιθανότατα για τοποθέτηση καρπών βρέθηκε στην Κίσαμο (αφιέρωση στην Δήμητρα) Δεν είναι καθόλου σίγουρο το τί φυτά απεικονίζει, λόγω του ότι είναι πολύ σχηματικά στην εκτέλεση.

Η στήλη της Τυλίου (Φωτ.16) απεικονίζει μόνο θαλάσσια πανίδα. Δεξιά και αριστερά επικοινωνούνται δελφίνια (βλ. *Delphinus delphis*). Στο αριστερό επίσης υπάρχει χταπόδι ή σουπιά και στο δεξί ψάρι (βλ. τσιπούρα). Είναι αδύνατον να ερμηνεύσει κανείς τον συμβολισμό αυτής της στήλης.

Βρέθηκε επίσης και η Στήλη του Δικτυναίου (Ναός της Άρτεμης) (Φωτ.17) στην Γραμβούσα, όπου απεικονίζεται ένα δένδρο χωρίς φύλλα, πράγμα που δυσκολεύει ιδιαίτερα την αναγνώρισή του. Η πανίδα παραπέμπει σε κασίκη και σε δύο άλλα ζώα, πάνω από το αέτωμα, δεξιά και αριστερά που δεν διακρίνονται.

Κίσαμος (Καστέλλι, αριθ.μουσείου Λ28)(Φωτ.18) Μαρμάρινος κυλινδρικός βωμός (Ύστερη Ελληνιστική περίοδο) όπου απεικονίζονται κώννοι πεύκου. Είναι αδύνατον να προσδιοριστεί με βαθμό ακρίβειας το είδος του πεύκου αλλά από το σχήμα του κώννου και των λεπιών παραπέμπει – με επιφύλαξη- στο Θασίτικο πεύκο (*Pinus brutia*) ή Μαύρο πεύκο (*Pinus nigra*) ή κουκουναρί (*Pinus pinea*).

Κίσαμος (ρωμαϊκές ανατολικές θέρμες)(2^{ος} μ.Χ.): μαρμάρινο άγαλμα σατύρου (Καστέλλι αριθ. Μουσείο Λ694) όπου στα πόδια του βρίσκεται καθισμένη, κατά την περιγραφή, αγελάδα. Όμως λείπουν οι μαστοί δίπλα στα πόδια και το έντονο μυικό εξώγκωμα ανάμεσα στα μπροστινά πόδια, μάλλον παραπέμπει σε μοσχάρι.(**Φωτ.19**)

Κίσαμος: Όπου απεικονίζεται Πάνας με λαγόβολο και αιρουλοειδές που παραπέμπει σε λύγκα (Καστέλλι, αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. Λ419). Στην υπόλοιπη Ελλάδα ζούσε ο Λύγκας αλλά στην Κρήτη δεν υπήρχε τέτοιο αρπακτικό. Το μόνο που πρέπει να υπήρχε ήταν ο αγριόγατος (***Felix sylvestris ssp. cretensis***), αλλά δεν έχει βρεθεί ακόμα αρχαίο σκελετικό υλικό του ζώου αυτού.

Κίσαμος: Από ανασκαφή στο Κέντρο Υγείας βρέθηκε κεραμικό εργαστήριο με λαβή λύχνου διακοσμημένη (**Φωτ.20**)με τον Ηρακλή να μάχεται με δύο μεγάλα φίδια απροσδιορίστου είδους (1^{ος} αιώνας μ.Χ.). Επίσης στολίστηκε με ένα ανθέμιο, αλλά τα άλλα σχηματικά φυτά δεν ταυτοποιούνται. Ένα δεύτερο σκεύος από την ίδια θέση απεικονίζει καλάθι με σταφύλια και δεξιά ένα παγώνι. (**Φωτ.21**)

Κίσαμος: Θραύσματα τοιχογραφιών με πολύ σχηματικά σχέδια φυτών. Κάποιο θραύσμα θα μπορούσε να απεικονίζει ρόγδι (***Punica granatum***), μαργαρίτες, ακόμα και κρόκο.(***Crocus sp.***)(**Φωτ.22**).

B) Τα υπέροχα μωσαϊκά δάπεδα που έχουν ανασκαφτεί ειδικά στο Καστέλλι

Ψηφιδωτό των ωρών: Δύο μεγάλες συνθέσεις από Ρωμαϊκά ψηφιδωτά, εργαστηρίου της Κισάμου, βρέθηκαν σε οικίες του Καστελλίου.⁶ (**Φωτ.23**)Η δημοσιευμένη είναι η γνωστή ως το ψηφιδωτό των ωρών⁷ και των εποχών και χρονολογείται στο β' μισό του 2^ο μ.Χ. αιώνα. Το σπίτι φαίνεται να καταστράφηκε από τον σεισμό του 251 μ.Χ. Το δεξί κάτω εικονίζει τον χειμώνα, όπου είναι μία νέα γυναίκα που είναι σκεπασμένη με χοντρό επανωφόρι και σκεπάζει το πηγούνι και το στόμα μέχρι την μύτη της. Περιγράφεται από την Μαρκουλάκη (1987:50) ως να φοράει στεφάνι από βούρλα ή γρασίδι (**Φωτ.24**) που 'δείχνουν την περιορισμένη βλάστηση του χειμώνα'. (βλ. M.Blake 1940, Memoirs of the American academy in Rome, 17, p.108). Στεφάνια από βούρλα ή ελιές συναντώνται και στα ψηφιδωτά της Β.Αφρικής (βλ. D.Parrish 1984, Season Mosaics of Roman N.Africa., p.32). Το φυτό που απεικονίζεται σ' αυτό το στεφάνι του χειμώνα είναι τελείως σχηματικό και μάλλον θα προσδίδει ένα φυτό που ήταν ευρέως γνωστό την εποχή εκείνη. Το γεγονός ότι 'σέρνεται' πάνω στο κεφάλι και το 'αγκαλιάζει' θα μπορούσε να παραπέμπει στον αύγουστο/ άουτρας (***Cynodon dactylon (L.)Pers.***). Αυτό το ζιζάνιο ζει και αναζωογονείται από τις βροχές του χειμώνα και πολλαπλασιάζεται πολύ εύκολα...δηλαδή 'σέρνεται' και ριζώνει. Βέβαια, το σημαντικό είναι ότι το φυτό έχει και φαρμακευτικές ιδιότητες (βλ. Μ.Σκουλά), και έχει βρεθεί σε Μινωικά στρώματα, ως ζιζάνιο των καλλιεργειών.

Δεξιά του χειμώνα, εικονίζεται η άνοιξη. (**Φωτ.23**) Η νεαρή γυναίκα έχει μία ταινία με πολύχρωμα λουλούδια (κίτρινο, πορτοκαλί, πράσινο και κόκκινο). Τα κόκκινα, μήπως είναι τριαντάφυλλα, όπως υπαινίσσονται σε μερικά ψηφιδωτά της Β.Αφρικής και αναφέρεται στην

⁶ Μαρκουλάκη 1987.

⁷ Η ώρα χρησιμοποιείται από τους αρχαίους Έλληνες για να δηλώσουν τις εποχές αλλά και πνεύματα που συνδέονταν με την βλάστηση και την καρποφορία. (Μαρκουλάκη 1987:51), ήταν θεότητες της βλάστησης (Μαρκουλάκη 1987:54). Το δένδρο στην άκρη του ψηφιδωτού δεν αναγνωρίζεται σε γένος και είδος (πολύ σχηματικό) αλλά 'αντανακλά την παλιά αντίληψη ..για τις ώρες ως θεότητες της βλάστησης'.

γιορτή των ρόδων ή rosalia (και στα Μυκηναϊκά χρόνια ακόμα) που γιορτάζονταν σ' όλη την αυτοκρατορία τον μήνα Μάιο. Είναι όλα τα άνθη πολύ σχηματικά με αποτέλεσμα να μην δύναται να γίνει ταυτοποίηση, και ο προσδιορισμός είναι υποθετικός.

Πάνω δεξιά εικονίζεται το καλοκαίρι, με στεφάνι από κίτρινα, ώριμα στάχυα από σιτηρά και κρατάει το δρεπάνι. Το φθινόπωρο απεικονίζεται πάνω αριστερά και η Μαρκουλάκη αναφέρει ότι φοράει στεφάνι από σταφύλια και φύλλα. Ομολογουμένως, είναι αδύνατον να διακρίνει κανείς αυτά τα φυτά στο συγκεκριμένο ψηφιδωτό αλλά τα ερμηνεύει γνωρίζοντας το τελετουργικό από άλλα ψηφιδωτά.

Ένα διάχωρο ξεχωρίζει το ψηφιδωτό των ωρών και εποχών με τα Ξένια. (Φωτ.25) Αυτό αναπτύσσεται από την ακανθία (cf. *Acanthus spinosus*) στην μέση σε σπείρες, όπου στη κάθε σπείρα 'ραμφίζει' ένα πουλί. Ακολουθεί η παράσταση κυνηγιού ενός ελαφιού που καταδιώκεται από αιρούλοιδες, που η Μαρκουλάκη προσδιορίζει ως πάνθηρα. Πιστεύεται ότι τα ελάφια δεν υπήρχαν στην Κρήτη, αλλά σε προϊστορικές θέσεις της Κρήτης έχουν βρεθεί, κατά καιρούς, οστά αυτών των ζώων. Η υπόθεση είναι ότι τα έφερναν από αλλού και πιθανώς να τα άφηναν ελεύθερα, μήπως για το κυνήγι; Αυτό όμως δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί.

Το τελευταίο θέμα του ψηφιδωτού είναι τα Ξένια σε τρία μικρότερα τετράγωνα εμβλήματα. Αριστερά είναι 2 πουλιά (πιθανόν και πέρδικες) με 3 ρόγδια (*Punica granatum*) που σίγουρα συμβολίζουν την αφθονία των τριών 'ωρών' (?). (Φωτ.25) Μεσαίο τετράγωνο παραπέμπει σε όρνιθες (κόκκορας και κότα) με λουλουδιασμένο καλάθι, αλλά δεν προσδιορίζονται τα άνθη. Ο συνδυασμός ζευγαριού και ανθοφορίας μήπως παραπέμπει σε σταθερότητα και θαλπορή. Δεξιά είναι 2 παπαγάλοι και καλάθι με φρούτα που θα μπορούσε να συμβολίζουν το εξωτικό (παπαγάλοι) και την φιλοξενία (προσφορά φρούτων).

Ένα δεύτερο ψηφιδωτό με σημαντικό διάκοσμο ανακαλύφθηκε στο Κέντρο Υγείας Καστελλίου(αδημοσίευτο και η μελετήτρια είναι η Μαρκουλάκη Σταυρούλα): Πολλά από τα έμβυμα που απεικονίζονται είναι νεκρή φύση και θα παρουσιασθούν ξεχωριστά:

1. 3 πουλιά (τρυγόνια)(βλ. πανίδα όπου και γίνεται προσπάθεια ταυτοποίησης) (Φωτ.26)
2. Όρνιθα –(*Gallus gallus domesticus*)(βλ. πανίδα) ξεπουπουλιασμένη-μάλλον σκούρα ή μαύρη στο χρώμα, λόγω των σκούρων ποδιών της. (Φωτ.26)
3. Καραβίδα (βλ. πανίδα)(Φωτ.27) και σουπιές ή καλαμάρια.
4. Ψάρια (σκάρος και σαργός)(σίγουρα 2 ειδών ψάρια- βλ. πανίδα) μέσα σε καλάθι και κοτόπουλο (Φωτ.27). Το ενδιαφέρον σημείο είναι ότι το κοτόπουλο που είναι στο καλάθι είναι πίο καθαρισμένο, π.χ. δεν έχει πόδια. Με το να τα βάλλει πλάη πλάη ο καλλιτέχνης, προφανώς εκφράζει έναν οικονομικό, πολιτισμικό, συμβολισμό που χρήζει ερμηνείας όταν ολοκληρωθεί η μελέτη από την Σ.Μαρκουλάκη.
5. Σουπιές ή καλαμάρια αλλά λόγω μεγέθους, μάλλον το πρώτο.(Βλ. πανίδα) (Φωτ.28)
6. Τρεις πέρδικες (βλ. πανίδα) αλλά αυτό που είναι πολιτισμικά ενδιαφέρον είναι ότι τις απεικονίζουν ζωντανές (βλ. δεξιά που σηκώνει το κεφάλι) και πιθανότατα να τις πωλούσαν και έτσι. Μήπως υπήρχε η περίπτωση κάποιος να τις αγόραζε για εκτροφή; (Φωτ.28)

7. Ψάρι (μπαρμούνη ή κουτσομούρα)(βλ. πανίδα)(η διχαλωτή γενειάδα παραπέμπει περισσότερο στη κουτσομούρα και λόγω του προφίλ της) Έαν συγκρίνει κανείς κουτσομούρα με την απεικόνιση, αμέσως αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο καλλιτέχνης παραπέμπει σε συγκεκριμένα είδη. Τους δίνει μία ταυτότητα που με τους κώδικες της εποχής σήμαινε κάτι που είχε σχέση με προτίμηση, π.χ. στο φαγητό, ή την τιμή του προϊόντος, δηλαδή ότι η κουτσομούρα ήταν νόστιμο ή ακριβό ψάρι, και αμέσως έδινε ένα οικονομικό και κοινωνικό στίγμα. (Φωτ.29)
8. Ψάρι (μουρμούρα –βλ. πανίδα)(με προβληματίζει όμως που η ουρά του ψαριού στο ψηφιδωτό δεν είναι διχαλωτή και θα μπορούσε να παραπέμψει και σε σκάρο (Φωτ.29 αριστερά).
9. 4 διαφορετικά ψάρια που είναι δύσκολα στον προσδιορισμό, διότι το ψηφιδωτό είναι φθαρμένο. Το πάνω όμως δεξιά (βλ. πανίδα) το αναγνώρισαν ως γύλος. (Φωτ.29)
10. 2 ψάρια που αναγνωρίστηκαν προκαταρκτικά από τους ζωολόγους ως φαγκρί και κολιός ή σαβρίδι και βέβαια και οι σουπιές. Η αναλογία της ουράς προς το σώμα όμως ταυτίζεται περισσότερο με το σαβρίδι. (Φωτ.30)
11. Σμέρνα, λυθρίνη (βλ. ζωολόγοι) αλλά το ψάρι που εικονίζεται δεν έχει κοκκινωπό χρώμα, συνεπώς θα πρέπει να ξαναπροσδιοριστεί. Επίσης φαίνονται και άλλα 2 απροσδιόριστα ψάρια. (Φωτ.31)
12. Ψάρι (*Labridae*) αλλά μοιάζει και στον γύλο. (Φωτ.31)
13. Και άλλα ψάρια που δεν προσδιορίζονται όλα, αλλά (Φωτ.32) οι ζωολόγοι το προσδιορίζουν ως *Serranidae* το αριστερό και τόνος το δεξί μαζί με λαγό και απροσδιόριστο ζώο.
14. Πιάτο με σταφύλια και μάλλον σχετικά ανοιχτόχρωμες ρόγες (αριστερά) και μάτσο με πράσσα (*Allium ampeloprasum*) (μάλλον) λόγω του μήκους της άσπρης μάζας, ή πράσινα/ ανοιχτιάτικα κρεμμύδια. (*Allium cepa*). Τα δύο είδη εκκαλιεργούνται και τότε. (Φωτ.33)
15. 6 αχλάδια (*Pyrus ssp.*) και 5 μήλα (*Malus ssp.*) πάνω σε πιάτο, τα οποία βέβαια υποθέτουμε ότι καλλιεργούνται και τότε στην Κίσαμο. Το μόνο παράδοξο είναι ότι τα μήλα είναι φρούτα που ευδοκίμουν το φθινόπωρο ενώ τ' αχλάδια το καλοκαίρι. Συνεπώς η συνύπαρξή τους αυτή στον χώρο έχει πιθανώς συμβολική σημασία ή αναδεικνύει ότι οι σχετικά εύποροι είχαν την δυνατότητα να αποθηκεύσουν με κάποιες άγνωστες τεχνικές, κάποια φρούτα για μεγάλα χρονικά διαστήματα. (Φωτ.33)
16. Λαγό (*Lepus europaeus*)(*χρώματος γκρι σκούρο;*), μάλλον ζωντανό διότι δεν είναι ακέφαλο και τα πίσω πόδια δεν φαίνονται να εκδηλώνουν έλλειψη ζωντάνειας, και δεξιά, το ίδιο είδος ζωντανό και ελεύθερο. Μήπως ο καλλιτέχνης θέλει να αντιπαραθέσει το ελεύθερο και το 'πιασμένο'; (Φωτ.34)
17. Μάλλον μικρή μυλόπετρα στρογγυλή όπου αλέθανε σιτηρά, μπαχαρικά, για ατομικές χρήσεις, και αριστερά αγγούρια (;)(*Cucumis spp.*)(μάλλον) ή λούφα (*Luffa sp.*) που χρησιμοποιούσαν παλαιότερα για το πλύσιμο του σώματος ή και των πιάτων. Ήταν ήδη γνωστή από την αρχαιότητα. Επειδή όμως το ψηφιδωτό ασχολείται με είδη διατροφής, πιθανώς να αποδίδει βρώσιμο είδος, δηλαδή αγγούρι (*Cucumis spp.*), το

οποίο καλλιεργείται την Ελληνιστική εποχή και ακόμα παλιότερα. (Φωτ.35) Επίσης υπάρχει μία πιατέλα με 5 σύκα (*Ficus carica*).

18. Χταπόδι ολόκληρο, γνωστό, ως βρώσιμο, ήδη από την προϊστορική εποχή στην Κρήτη. Δεξιά, πολύ καταστραμμένο ψηφιδωτό που δείχνει όμως, χωρίς αμφιβολία, την αγκινάρα (*Cynara spp.*) και ειδικά αυτή που έχει αγκάθια στην άκρη της, δηλαδή η υπάρχουσα στην Κρήτη. Ευτυχώς διασώθηκαν μερικά φύλλα μυτερά. Βέβαια, είναι γνωστή η παρουσία της από Αρχαία Ελλάδα και μετέπειτα. (Φωτ.36)
19. *Nature morte*: Καλάθι με αυγά, απροσδιορίστου ζώου. Θα μπορούσαν να είναι από κότες, και χήνες/πάπιες, διότι είναι μεγάλα. Δίπλα κρέμεται μία κραδιά/συκώτι (;) μεγάλου ζώου (;) (Φωτ.37), πόδια χοίρου, ένα ολόκληρο γουρουνόπουλο σε πιατέλα, και σουπιές ή μεγάλα καλαμάρια. Είναι ενδιαφέρουσα η αντίληψη του να προσφέρεται ένα γουρουνόπουλο ολόκληρο στο δείπνο και βλέπουμε παράλληλα με τον Μεσαίωνα της Δυτικής Ευρώπης.

Μωσαϊκό του Διονύσου: Ένα τρίτο μωσαϊκό που εκτίθεται στο Μουσείο Καστελλίου είναι το Μωσαϊκό του Διονύσου. και παρουσιάζει σκηνές κυνηγιού και εντοπίζονται τα εξής έμβυμα:

1. Λαγός (*Lepus europaeus*) ή αγριοκούνελο (*Oryctolagus cuniculus*) και αγριόχοιρος. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο αγριόχοιρος ποτέ δεν έζησε στην Κρήτη αλλά ήταν ζώο της Ηπειρωτικής Ελλάδος. Γενικά όμως μπορεί κανείς να πει ότι το ψηφιδωτό αυτό παραπέμπει σε 'εξωτικά' ζώα που δεν ζούσαν στην Κρήτη. Επίσης φαίνονται πεταλούδες (2 κάτω φωτογραφίες) που σίγουρα είχαν κάποιο συμβολισμό. (Φωτ.38)
2. Σκύλοι (μοιάζει με τον Κρητικό ιχνηλάτη), όχι μόνο είχαν κολλάρο, αλλά το σκυλί, δεξιά, είχε και λουρί από το οποίο τον τραβούσε κάποιο άτομο. (Φωτ.39). Το φυτό που κυριαρχεί στην όλη σύνθεση είναι η άμπελος (*Vitis vinifera*), φυτό που συμβολίζει κατ' εξοχήν τον θεό Διόνυσο, και αυτήν την φορά, όπως και τα προηγούμενα, τσαμπιά σε πιατέλα αποδίδουν άσπρα σταφύλια.
3. Αγριόχοιρο κατά την ώρα του κυνηγιού. Φαίνονται 2 τρόποι κυνηγιού. Ο ένας με ακόντιο (αριστερά) και ο άλλος με σκυλιά (δεξιά). (Φωτ.40) Είναι πληροφορία που μας διδάσκει κάποιες μεθόδους κυνηγιού κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.
4. Πληγωμένο καθισμένο θηλυκό λεοντάρι (βλ. ζωολόγους), τίγρεις που τραβούν άρμα (Φωτ.41) και λεοντάρι (αρσενικό;) πληγωμένο από κοντάρι, κοντά σε φίδι έτοιμο να επιτεθεί (δεν προσδιορίστηκε το είδος από τους ζωολόγους).
5. Δένδρο –ελιά μάλλον (*Olea europaea*) λόγω της φυσιογνωμίας του κορμού του και του ότι ο κορμός είναι χοντρώτερος στην βάση. (Φωτ.42) Ενδιαφέρον είναι το ότι ο καλλιτέχνης αποδίδει και την σχετική διάβρωση του εδάφους, όπως φαίνεται στην βάση του κορμού.

Γ) Τα περιβαλλοντικά δεδομένα από ανασκαφές της Κισσάμου και όχι μόνο

Χλωρίδα

Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, από τις ανασκαφές της Κρήτης, είναι 3 κατηγοριών: 1) τους σπόρους/καρπούς, 2) τα ξύλα/άνθρακες, 3) την γύρη και 4) τους φυτόλιθους. Δυστυχώς, οι φυτόλιθοι σπανιότατα μελετιούνται με αποτέλεσμα να μην έχουμε καμμία μελέτη από την

Κρήτη. Όσο για τις τρεις άλλες κατηγορίες, δεν έχει γίνει καμμία μελέτη στην περιοχή της Κισάμου εκτός από την θέση Δέμπλα που παραθέτουμε παρακάτω.

Τα μόνα μελετημένα αρχαιοβοτανικά/σπόροι/καρποί κατάλοιπα της Π.Μ.Ι/αρχές Π.Μ.ΙΙ (12600 π.Χ.) που μας έρχονται από την Κίσαμο είναι αυτά της Δέμπλας (Warren & Tzedhakis 1974)⁸ όπου βρέθηκαν τα εξής αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα: σιτάρι δίκοκκο (*Triticum dicoccum*) και μονόκοκκο (*Triticum monococcum*), κριθάρι (*Hordeum sp.*), βρώμη (*Bromus sp.*) & *Avena*, αποτυπώματα καλαμιού που αποδίδεται στο *Phragmites sp.* Επίσης βρέθηκαν 3 κουκούτσια ελιών που προέρχονται από μη καλά στρωματογραφημένα –Μινωικά όμως- αρχαιολογικά στρώματα⁹ αλλά παρόλα αυτά επικυρώνει την άποψη της πιθανής ύπαρξης ελαιώνων ήδη από τα πολύ πρώιμα χρόνια της Μινωικής Εποχής στην περιοχή εκείνη.

Πλούσιο αρχαιοβοτανικό υλικό για την χλωρίδα της Κρήτης βρέθηκε στην Κνωσό και έχει υλικό από τα πρώιμα στρώματα της Κρητικής Νεολιθικής (~ 7000 π.Χ.) Βρέθηκαν σπόροι/καρποί σιτηρών, διάφορες ποικιλίες σιταριών: δίκοκκο, μονόκοκκο και σιτάρι αρτοποιίας (*Triticum cf. aestivum*). Το κριθάρι επίσης *Hordeum vulgare* (δύστοιχο και εξάστοιχο) φαίνεται να καλλιεργείτο συστηματικά από την αρχή των καλλιεργειών. Τα όσπρια επίσης φαίνεται να καλλιεργούνται συστηματικά και υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ειδών όπως: 1) κουκί (*Vicia faba*), 2) Μπιζέλι/αρακά (*Pisum sativum*), 3) φακή (*Lens culinaris*), 4) μαναρόλη (*Lathyrus clymenum*), 5) ρόβη (*Vicia ervilia*), 6) ψαρές (*Lathyrus ochrus*), 7) Λαθούρι άσπρο (*Lathyrus cicera/L. sativus*).

Τα φρούτα επίσης δεν φαίνονται να έλειπαν από το τραπέζι των προϊστορικών κατοίκων της Κρήτης όπως: 1) Τα σύκα (*Ficus carica*), 2) τα ρόγδια (*Punica granatum*), 3) Τα μήλα (*Pomoideae*), 4) τα αχλάδια (*Pyrus sp.*), 5) οι μπουρνέλες (*Prunus sp.*), 6) τα αμύγδαλα (*Prunus amygdalus*), 7) τα κεράσια (*Prunus cesarifera*), 8) οι σχοίνοι (*Pistacia sp.*), 9) τα βατόμουρα (*Rubus sp.*), 10) η κουμαριά (*Arbutus unedo*), 11) η μουριά (*Morus nigra*), και άλλοι πολλά άγριοι καρποί. Βέβαια, η ελιά και το αμπέλι γνωρίζουμε ότι είχαν ευρεία διάδοση στην προϊστορική Κρήτη.

Η ξυλεία:

Άνθρακες βρίσκονται συστηματικά στις αρχαιολογικές ανασκαφές και μερικές φορές δίδονται προς μελέτη αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις αποθηκεύονται στα μουσεία, με προοπτική μελλοντική μελέτη. Στην Κρήτη βρέθηκαν άνθρακες από κυπαρίσσι, πεύκο, δρυ (φυλλοβόλο και αιθαλή), σχοίνων, αλμυρίκια, φοινικόδενδρου, αλλά οι μεγαλύτερες ποσότητες είναι ελιάς και, βεβαίως, παραπέμπει στις εκτεταμένες καλλιέργειες του δένδρου αυτού σε όλη το νησί, και παρότι δεν έχουν γίνει έρευνες στην Κίσαμο, μάλλον δεν θα έπρεπε να εξαιρεθεί και η περιοχή αυτή. Όμως χρειάζονται και λεπτομερέστερες μελέτης ώστε να έχουμε πιά εξειδικευμένες εικόνες των περιοχών και τις διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και διαχρονικά.

Πανίδα:

Η άγρια πανίδα της ξηράς της Κρήτης και ειδικά της Κισάμου, θα πρέπει να μην διέφερε και πολύ από τα σημερινά δεδομένα, ειδικά από την Μινωική Εποχή. Δυστυχώς, δεν έχει γίνει

⁸ Archaeobotanical material was studied by J.R.A.Greig 1974:341-42 (in Warren & Tzedhakis 1974).

⁹ Warren & Tzedhakis 1974:336.

καμμιά ανασκαφή στην περιοχή Κισάμου, η οποία να έχει μελετήσει την αρχαιο-βιολογία της ακόμα, διότι μόνο μία, στα Νοπήγεια, χρησιμοποιήθηκε το σύστημα περισυλλογής, το κοινώς γνωστό ως 'σύστημα επίπλευσης', αλλά επίκειται η μελέτη. Συνεπώς, οι πληροφορίες μας προέρχονται είτε από την τέχνη, δηλαδή απεικόνιση φυτού ή ζώου είτε βασίζονται σε υποθέσεις.

Από την Νεολιθική κατοίκηση στο νησί προέρχονται τα βοοειδή, τα πρόβατα, οι κασίκες, τα γουρούνια, και πιθανότατα οι σκύλοι. Επίσης ως εισαγωγές θεωρείται το ελάφι **Cervus elaphus**, ο ασβός (**Meles meles**), το κουνάβι (**Martes foina**), και τα τρωκτικά εκτός από ένα ενδημικό είδος τρωκτικού, που θεωρείται ότι είχε βρεθεί στη Κνωσό, ο **Mus minotaurus**.

Η γάτα (βλ. παραπάνω) και ο σκύλος είναι οικόσιτα ζώα, που κατά το πλείστον ζούσαν συμβιωτικά με τον άνθρωπο, το μεν πρώτο διότι καθάριζε τα μυαρά, δηλαδή τα τρωκτικά που μόλυναν τους αποθηκευτικούς χώρους τους. Ο δε σκύλος διότι χρησιμοποιείτο ως φύλακας και ως βοηθός στο κυνήγι. Η αξία που αποδίδεται στο 'οικόσιτο' σκύλο έναντι των άλλων διαφαίνεται από το περιλαίμιο που το ξεχώριζε, (Φωτ. 39 & 40) και στην Κίσαμο αυτό ίσχυε τουλάχιστον από την Ελληνιστική εποχή (4^{ος} αιώνας π.Χ.) (βλ. παραπάνω, ψηφιδωτά).

Νωρίτερα, στην Εποχή του Χαλκού φαίνεται να εισάγονται ιπποειδή και ελαφίδες. Το αρχαιότερο τεκμήριο είναι από τις Αρχάνες και ανάγεται στην Ύστερο-Μινωική IIIA (~ 1200 π.Χ.) και έχει αναγνωριστεί ως άλογο.

Οι ελαφίδες έχουν αναγνωριστεί από την Ύστερο-Μινωική (~ 1500 π.Χ.) από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της δυτικής και μέχρι την ανατολική Κρήτη αλλά δυστυχώς δεν έχουν γίνει λεπτομερειακές μελέτες σε θέσεις δυτικότερα από τα Χανιά. Τα είδη που εντοπίζονται είναι η **Dama dama** όπου απαντάται φυσικά στην Ανατολία και την Εγγύς Ανατολή και το **Cervus elaphus**, με φυσική διάδοση την Ηπειρωτική Ελλάδα.

Ένα άλλο ζώο που φαίνεται να είχε έναν ιδιαίτερο σημαντικό πολιτισμικό συμβολισμό ήταν το φίδι. Στην Μινωική Κρήτη η γνωστή ως Θεά των φιδιών, απεικονίζεται σε αγαλματίδια.¹⁰ Ο λόγος αυτός που 'θεοποίησε' ο άνθρωπος το φίδι ή του απέδωσε την 'εκδήλωση'/επιφάνεια του θείου παραμένει ένα μυστήριο που, πιστεύουμε, η εθνοβιολογία, πιθανώς, να βοηθήσει στην διελεύκανσή της. Το ότι ο Θεός της Γιατρικής Ασκληπιός συμβολίζεται με φίδι, είναι ενδεικτικό της στενής σχέσης του με το 'θείο', της δύναμης της 'γιατριάς'! Στην εθνογραφική μας αναζήτηση στα πλαίσια αυτής της μελέτης και της ανεύρεσης του γνωστού 'λιόκουρνο', δηλαδή το γνωστό στην προφορική παράδοση ως 'κερατο' του φιδιού, πιθανώς θα βοηθήσει ώστε να καταλάβουμε μία δοξασία, που έχει φτάσει στις μέρες μας από τα βάθη των αιώνων.

Επίλογος

Η εθνοβιολογία έχει σχέση με την βιολογία αλλά και, πρωτίστως, με την σχέση βιολογία και άνθρωπος. Αυτή η σχέση, διατηρείται στην προφορική ιστορία ενός τόπου, δεν καταγράφεται στην γνωστή Ιστορία (με κεφαλαίο Ι) διότι, παραδόξως, θεωρείται κοινός τόπος και δεν ενδιαφέρει την πλειονότητα των 'καλλιεργημένων' ανθρώπων. Αυτή τη άυλη, προφορική ιστορία, εμείς προσπαθούμε να αναδείξουμε και να σώσουμε, πρωτού είναι πολύ αργά –και μάλλον αργήσαμε κάποια τριακονταετία- αλλά βρίσκονται ακόμα και σήμερα νήματα, 'παλαιάς/αρχαίας' μνήμης, που παρόλη την πολιτισμική διάβρωση, έφτασαν στις

¹⁰ Δυστυχώς, η μελέτη της μικροπανίδας έχει αρχίσει μόνο τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των φιδιών να είναι ακόμα σε νηπιακή ηλικία.

μέρες μας. Είναι πλέον ανάγκη, οι φυσικές επιστήμες και οι θεωρητικές επιστήμες να ενώσουν πλέον χέρια, ώστε να αντλήσουμε διεπιστημονική γνώση, να γονιμοποιηθούν οι μεν από τις δε.

Θα μπορούσε εύκολα, με τα σημερινά δεδομένα, να αναρωτηθεί κανείς ποιά είναι η σχέση της αρχαιολογίας με την εθνοβιολογία. Όμως ο διάλογος αυτός, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είναι από τους ευφορότερους. Πώς θα μπορούσε να ερμηνεύσει ο αρχαιολόγος την οικονομία, την διατροφή, την καλλιέργεια, την κτηνοτροφία, την πανίδα και την χλωρίδα, χωρίς να έχει κάποια άμεση, ζωντανή γνώση της σχέσης αυτής από την εθνογραφία. Συνεπώς, η παρατήρηση της παραδοσιακής ζωής, μας εμπνέει για να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε σχέσεις και συστήματα του παρελθόντος. Επίσης, τα ευρήματα του παρελθόντος, που πολλές φορές παραμένουν σιωπηλοί μάρτυρες διεργασιών που έχουν εγκαταλειφθεί, κατά πολύ, στην σημερινή τεχνολογική/τεχνοκρατική εποχή μας, παίρνουν σάρκα και οστά, από την εθνογραφική/εθνοβιολογική καταγραφή, όπως επίσης βοηθούν και στην ερμηνεία παραδοσιακών δομών. Αρχαιοβοτανικά ευρήματα/δεδομένα, όπως κάποιο όσπριο που βρέθηκε στο Ακρωτήριο της Θήρας, το όσπριο του αρακά/φάβας, που δεν είχε εντοπισθεί αλλού, μελετώντας, τα παραδοσιακά όσπρια του νησιού, βρέθηκε να είναι το *Lathyrus cluenum* (Sarpaki & Jones 1990)(αρακάς στην Σαντορίνη- μαναρόλι στην Δυτική Κρήτη). Εμβαθύνοντας την αρχαιοβοτανική μελέτη, τελικά ανακαλύφθηκε ότι το όσπριο αυτό καλλιεργείτο συστηματικά από την Μέση Εποχή του Χαλκού (~ 2000 π.Χ.) και μέχρι τις μέρες μας.

Από την άλλη οι βιολόγοι (βοτανολόγοι, ζωολόγοι, κ.ο.κ.) αποκτούν την ανθρώπινη διάσταση των φυσικών επιστημών, που χρειάζονται για να ερμηνευτούν τα φυσικά δεδομένα. Αυτός ο συνεχής διάλογος παρόντος, παρελθόντος και ταναπαλη, ανάμεσα σε δεδομένα (χλωρίδας, πανίδας, αρχαιολογίας), ιδέες, συστήματα, οικονομικές και κοινωνικές δομές, πολλές φορές ξεχασμένες, ζωντανεύουν μία καινούργια προσέγγιση που οδηγεί σε μία πληρέστερη ερμηνεία δεδομένων, ζωντανή εκτίμηση της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, και αναθέρμανση της μνήμης. Μοίρασμα γνώσεων και ιδεών με στόχο να μην χαθεί το νήμα του παρελθόντος. Δεν είναι μόνο θέμα να διατηρηθεί η βιο-ποικιλότητα – ανάγκη αυτονόητη, κατά την άποψή μας- είναι επιτακτική η αναγκαιότητα να διατηρηθεί και η εθνο-ποικιλότητα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Ο πλούτος του να κάνει κανείς το ίδιο πράγμα με πολλούς τρόπους, εξαιτίας πολλών παραμέτρων, χρήζει άμεσης καταγραφής και ερμηνείας.

Βιβλιογραφία

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μαρία 1994/6. Προϊστορικός οικισμός στα Νοπήγια Κισάμου. Κρητική Εστία 5:11-45.

Βαλλιάνου-Χατζή, Δ. 2002. Ελαιοκαλλιέργεια και ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη κατά την αρχαιότητα, σελ.86-104 Στο Ελιά και Λάδι στην Κρήτη, Ν.Μιχαλάκης (επιμ.). ΣΕΔΥΚ.

Baumann, H.1984. Le Bouquet d'Athens. Flammarion.

Bottema, S. & Sarpaki, A. 2003. Environmental change in Crete: a 9000-year record of Holocene vegetation history and the effect of the Santorini eruption. The Holocene 13 (5):733–749.

CHARLOTTE CAMERON-BEAUMONT, SARAH E. LOWE and JOHN W. S. BRADSHAW 2002 Evidence suggesting preadaptation to domestication throughout the small Felidae. Biological Journal of the Linnean Society:75, 361–366.

Carlos A. Driscoll, Marilyn Menotti-Raymond, Alfred L. Roca, Karsten Hupe, Warren E. Johnson, Eli Geffen, Eric H. Harley, Miguel Delibes, Dominique Pontier, Andrew C. Kitchener, Nobuyuki Yamaguchi, Stephen J. O'Brien, and David W. Macdonal 2007. The Near Eastern Origin of Cat Domestication. Science 27 (July 2007), Vol. 317 no. 5837:519-523.

Grandjouan, Claireve 1989. Hellenistic Relief Moulds from the Athenian Agora. Hesperia, Supplement XXIII.

Hirst, Kris (????) The History of the Domestic Cat. (>>>).

Ισαακίδου, Β. 2001 Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την πανίδα των θηλαστικών της Κρήτης από την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Η πολιτισμική αξία των φυτών και των ζώων στην Κρήτη, από την Νεολιθική Εποχή μέχρι σήμερα'

Linseele, Veerle, Wim Van Neer, and Stan Hendrickx 2008 Early cat taming in Egypt: a correction. Journal of Archaeological Science 35(9):2672-2673.

Μαρκουλάκη, Στ. 1987. Οι ώρες και οι εποχές σε ψηφιδωτό από το Καστέλλι Κισάμου. Κρητική Εστία 1:33-59.

Μαρκουλάκη, Σ. 1997. Αγγεία με ανάγλυφα εμβλήματα από τη δυτική Κρήτη, σελ.72-106 στο Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη. 1997 ΚΕ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Υπουργείο Πολιτισμού. Χανιά.

Μαρκουλάκη, Σ. 2000 Αγγεία με έκτυπα εμβλήματα, σελ. 397-403, στο Καρέτσου, Α., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., και Παπαδάκη, Ν. (επιμ.) Κρήτη-Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τρών χιλιετιών. Κατάλογος. Ηράκλειο.

Moody, J. 1987. The Environmental and Cultural Prehistory of the Khania Region of West Crete:Neolithic through Late Minoan III. PhD thesis, University of Minnesota, Ann Arbor.

Η πολιτισμική αξία των φυτών και των ζώων στην Κρήτη, από την Νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα. 2001. (συγγραφείς: Κυριακίδης, Ε., Γαλανίδου, Ν., Ισαακίδου, Β., Σαρπάκη, Α., Καπετάνιος Α., Ψιλάκης, Ν., και Κυπριωτάκης Ζ.) Πρόγραμμα ARCHI-MED 'Προστασία των κινδυνευομένων Ενδημικών ειδών στην νότια και ανατολική Μεσόγειο'. Ηράκλειο.

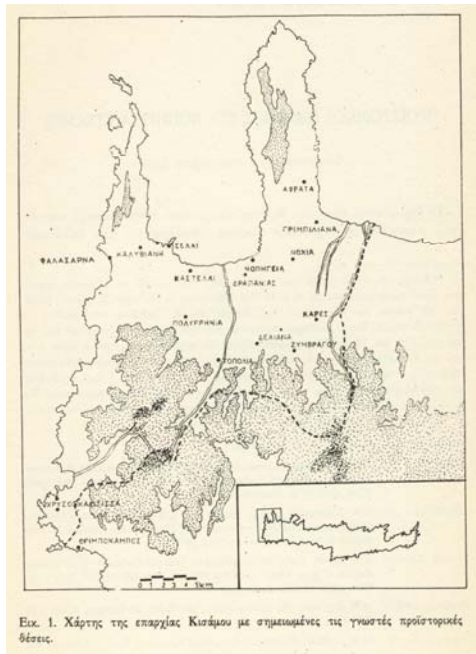
Sarpaki, A. & Jones, G. 1990. Ancient and Modern Cultivation of ***Lathyrus cluenum L.*** in the Greek Islands. BSA 85:363-368.

Σαρπάκη, Α. 2003. Ανιχνεύοντας την παρουσία της ελιάς στην προϊστορική Κρήτη: Τα αιωνόβια δένδρα ζητούν προστασία, σελ. 44-52 Στο Ελιά και Λάδι στην Κρήτη, Ν.Μιχελάκης (επιμ.). ΣΕΔΥΚ.

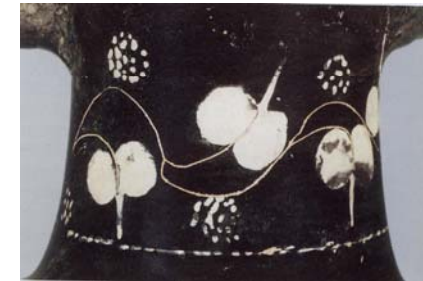
Vigne, J.-D. et al. 2004. Early taming of the cat in Cyprus. Science 304:259.

Warren, P. & Tzedhakis, J. 1974. Debla: An Early Minoan settlement in western Crete. BSA 69:299-242.

Φωτ. 1:
Κίσαμος, οι
προϊστορικές
θέσεις.

Φωτ.2: Κίσαμος: Plakettenvasen:
Περιβόλια Κισάμου (Ιναχώριον)- Α'
μισό 3^{ου} αι.π.Χ. (Κίσαμος
Αρχαιολογικό Μουσείο Π12

Φωτ.3: *Tamus communis* and *Smilax aspera*

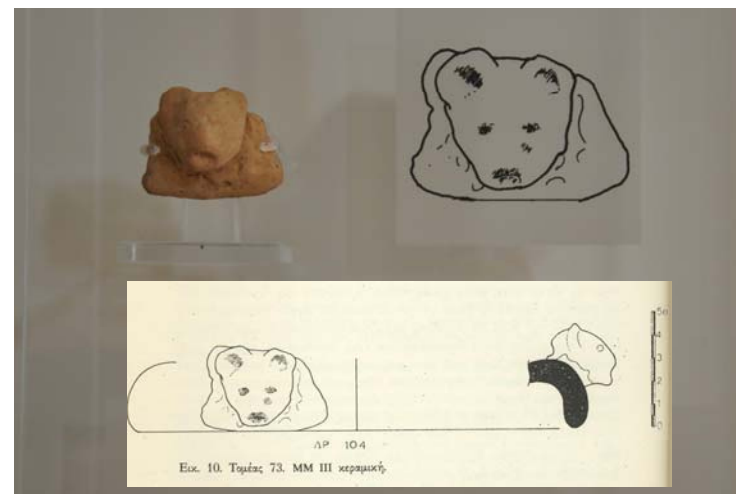
Φωτ.4: **Δραπανιά**: θραύσματα αγγείου, αριθ. 15
(αριθ.Μουσείου Κισάμου ΜΚΠ 7208) Υ.Μ.ΙΙΙ

Φωτ.5: **Δραπανιά**- κέρατα αιγάγρου-
Μουσείο Καστελλίου

Φωτ.6: Νοπήγεια Κισάμου: Από
πήλινο κάλυμμα αγγείου – Μ.Μ.ΙΙΙ

Φωτ.7: **Πολυρρήνεια**: Αέτωμα μαρμάρινης επιτύμβιας
στήλης (ανατολικό νεκροταφείο) 150-50 π.Χ. (Μουσείο
Καστελλίου –αριθ. Ε 67)

Φωτ.8: **Πολυρρήνεια**: Αέτωμα μαρμάρινης
επιτύμβιας στήλης (ανατολικό νεκροταφείο) 150-50
π.Χ. (Μουσείο Καστελλίου –αριθ. Ε 19)

Φωτ.9: Καστέλλι: Λεπτομέρειας τραπεζοφόρου
(Μουσείο Καστελλίου αριθ. Λ415)

Φωτ.10: Πολυρρήνεια: Από παράδοση- κεφαλή
ταύρου και πιθήκου από την άλλη.(Μουσείο
Καστελλίου)

Φωτ.11: Κίσαμος: Γωνιαίο μαρμάρινο
ακρωτήριο- Ελληνιστική περίοδο (Μουσείο
Καστελλίου)

Φωτ.12: Φαλάσαρνα: αρύβαλλος (6^{ος}
π.Χ.)- (Μουσείο Καστελλίου)

Φωτ.13: Μελανόμορφος λήκυθος – τέλη 6^{ου}
αι.π.Χ. (Μουσείο Καστελλίου)

Φωτ.14: Κίσαμος: Μελανοβαφές αγγείο
γυναικείας μορφής με χταπόδι (Μουσείο
Καστελλίου)

Φωτ.15: Κίσαμος: Κέρνος προσφορών από ερυθρό
μάρμαρο (2^{ος} -1^{ος} π.Χ)(Μουσείο Καστελλίου)

Φωτ.16: Κίσαμος: Στήλη της Τυλίου (Μουσείο
Καστελλίου)

Φωτ. 17: Κίσαμος: Στήλη του Δικτυναίου (Ναός της Άρτεμης)(Μουσείο Καστελλιού)

Φωτ.18: Καστέλλι: Μαρμάρινος κυλινδρικός βωμός - Ύστερη Ελληνιστική περίοδο- (Μουσείο Καστελλιού αριθ. Λ28)

Φωτ.19: Κίσαμος: Μαρμάρινο άγαλμα σατύρου-2^{ος} μ.Χ.- (Καστέλλι αριθ. Μουσείου Λ694)

Φωτ.20: Καστέλλι: Κέντρο Υγείας- λαβή λύχνου διακοσμημένη με τον Ηρακλή να μάχεται με δύο φίδια απροσδιορίστου είδους (1^{ος} μ.Χ.)(Μουσείο Καστελλιού)

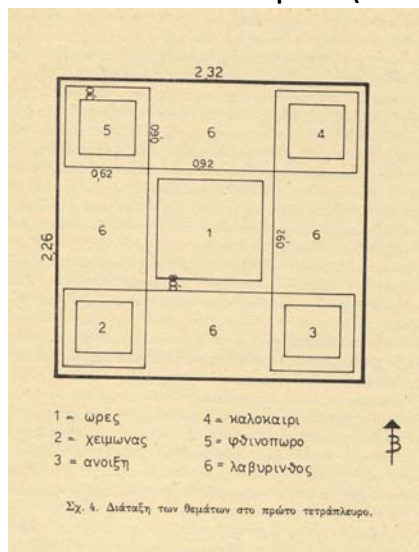
Φωτ.21: Καστέλλι: Κέντρο Υγείας (1^{ος} αι.μ.Χ.)
(Μουσείο Καστελλίου)

Φωτ.22: Κίσαμος: Θραύσματα τοιχογραφιών
(Μουσείο Καστελλίου)

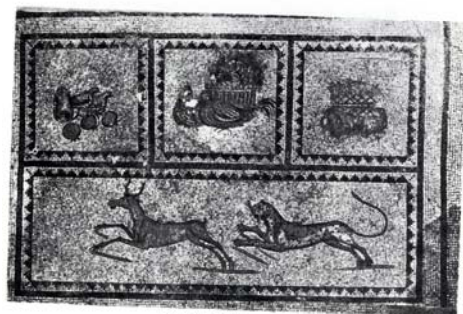
Φωτ.23: Καστέλλι: Ψηφιδωτό των Ωρών-στο β' μισό
του 2^{ου} μ.Χ. (Μουσείο Καστελλίου)

Φωτ.24: Καστέλλι: Ψηφιδωτό των Ωρών –
Αριστερά ο χειμώνας και δεξιά η άνοιξη

Φωτ.25: Καστέλλι: Ψηφιδωτό των Ωρών

Πιν. 199. Fauna das Xotas.

Φωτ.26: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.27: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.28: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.29: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.30: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.31: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό
μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

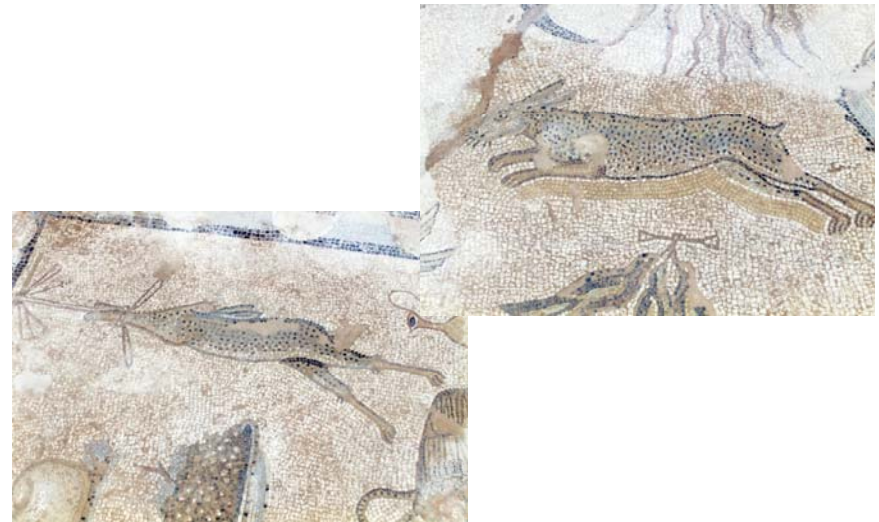
Φωτ.32: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.33: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.34: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό
μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.35: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

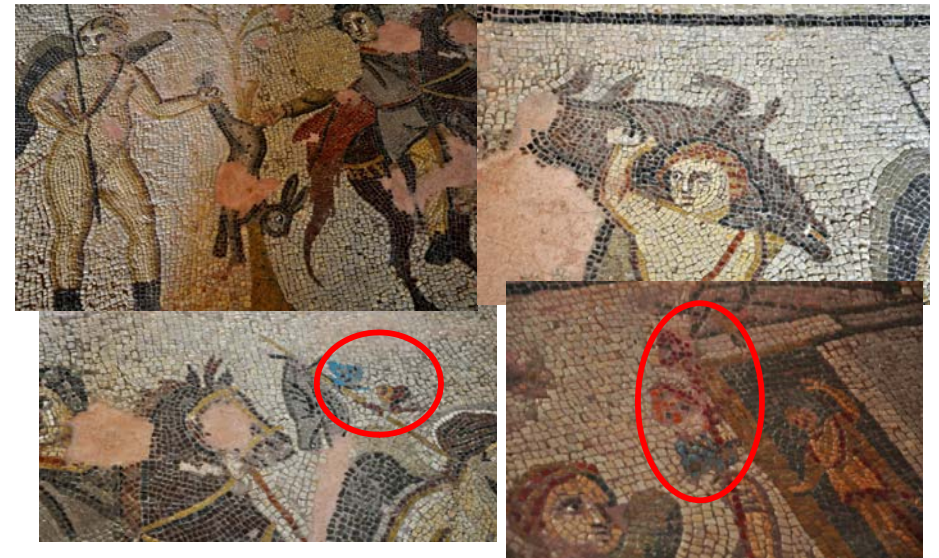
Φωτ.36: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό
(υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.37: Καστέλλι: Αδημοσίευτο ψηφιδωτό (υπό μελέτη από Μαρκουλάκη Σ.)

Φωτ.38: Μωσαϊκό του Διονύσου: Σκηνές κυνηγιού. Μουσείο Καστελλίου

Φωτ.39: Μωσαϊκό του Διονύσου: Σκηνές κυνηγιού. Μουσείο Καστελλίου

Φωτ.40: Μωσαϊκό του Διονύσου: Σκηνές κυνηγιού. Μουσείο Καστελλίου

**Φωτ.41: Μωσαϊκό του
Διονύσου: Σκηνές
κυνηγιού. Μουσείο
Καστελλίου**

**Φωτ.42: Μωσαϊκό του Διονύσου: Σκηνές
κυνηγιού. Μουσείο Καστελλίου**

Κοινοφελές Ίδρυμα
Ιωάννη Σ. Λάτση

**Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και Βιοποικιλότητα:
Εθνοβιολογική μελέτη στην περιοχή του Κίσσαμου στην
Κρήτη**

Συμπληρωματικά στοιχεία

Μάρτιος 2011

Δρ. Σκουλά Μελπομένη, Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας & Πανίδας Πολυτεχνείο Κρήτης,

**Πάρκο Διάσωσης Χλωρίδας και Πανίδας
Πολυτεχνείο Κρήτης**

ΕΘΝΟΒΟΤΑΝΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΕΙΔΟΣ

Εισαγωγή

Ο δείκτης χρήσεων (uses totaled) είναι το άθροισμα των διαφορετικών χρήσεων για κάθε είδος (Hoffman and Gallaher, 2007). Στην περίπτωση της παρούσας εθνοβοτανικής μελέτης οι χρήσεις που ερευνήθηκαν (Cook, 1995) ομαδοποιήθηκαν σε 6 ομάδες : Τροφή (ζώων και ανθρώπων), Φάρμακα (ζώων και ανθρώπων), Απωθητικά παρασίτων, Χρωστικές, Υλικό για κατασκευές, και Καύσιμα.

Ο δείκτης σημαντικότητας (importance value) υπολογίζεται ως το ποσοστό των ανθρώπων που ανέφεραν το είδος στο σύνολο των ανθρώπων που ερωτήθηκαν (Byg and Balslev, 2001). Οι τιμές του κυμαίνονται μεταξύ 0 και 1.

Ο δείκτης αξίας χρήσης (use value) μετρά τον μέσο αριθμό χρήσεων που γνωρίζουν οι άνθρωποι που ρωτήθηκαν για το κάθε είδος και υπολογίζεται ως το άθροισμα των αναφορών κάθε ανθρώπου για κάθε χρήση του είδους διαιρούμενο δια του συνόλου των ανθρώπων που ρωτήθηκαν (Hoffman and Gallaher, 2007, Byg and Balslev, 2001) .

Ο δείκτης πολιτισμικής σημασίας (cultural significance) έχει πιο πολύπλοκο υπολογισμό: Για κάθε χρήση υπολογίζεται μια τιμή πολιτισμικής σημασίας και ο δείκτης πολιτισμικής σημασίας ενός είδους είναι το άθροισμα των τιμών για κάθε διαφορετική χρήση του (Stoffle et al., 1990; da Rocha Silva and de Hollanda Cavalcante Andrade, 2006; Reyes-Garcia et al., 2006). Η τιμή πολιτισμικής σημασίας για μια χρήση υπολογίζεται ως το γινόμενο:

$$Q \times I \times E \times C$$

Όπου Q είναι η ποιότητα της χρήσης με βάση την επιβίωση (παίρνει τιμές 5, 4, 3, 2, 1), I είναι συχνότητα χρήσης (παίρνει τιμές 5, 4, 3, 2, 1), E είναι αποκλειστικότητα ή προτίμηση του είδους για την συγκεκριμένη χρήση (παίρνει τιμές 2, 1, 0.5) και C είναι η τιμή για το κατά πόση η χρήση είναι σύγχρονη ή όχι (παίρνει τιμές 2=σημερινή χρήση και 1=χρήση του παρελθόντος (Turner, 1988; Stoffle et al., 1990)

Ο δείκτης εθνοβοτανικής αξίας ενός οικοτόπου υπολογίζεται ως το άθροισμα των δείκτη αξίας χρήσης κάθε είδος και υπάρχει στον οικότοπο πολλαπλασιαζόμενο με τον αριθμό των ειδών που βρίσκονται στον οικότοπο και διαιρούμενο διά του συνολικού αριθμού των ειδών. Αντίστοιχα υπολογίζεται ο **δείκτης πολιτισμικής σημασίας ενός οικοτόπου** (Castaneda and Stepp, 2007). Για τους οικοτόπους χρησιμοποιήθηκε η κατάταξη του EUNIS – European Environmental Agency (Hill et al., 2004).

Αποτελέσματα

Στον πίνακα 1, που ακολουθεί, παρουσιάζονται οι δείκτες χρήσεων, σημαντικότητας, αξίας χρήσης, και πολιτισμικής σημασίας για κάθε ένα από τα αυτοφυή φυτικά είδη που αναφέρθηκαν στην μελέτη. Ο πίνακας 2 παρουσιάζει τους δείκτες χρήσεων (ίδιος με σημαντικότητας) και πολιτισμικής σημασίας για τους ζωικούς οργανισμούς. Στον πίνακα 3 παρουσιάζονται ο αριθμός των χρησιμοποιούμενων ειδών που φύονται, οι δείκτες αξίας

χρήσης και πολιτισμικής σημασίας για κάθε ένα από τους τύπους οικοτόπων (κατά EUNIS) που απαντούν στην περιοχή

Πίνακας 1. Δείκτες χρήσεων (ΔΧ), σημαντικότητας (ΔΣ), αξίας χρήσης (ΔΑΧ) και πολιτισμικής σημασίας (ΔΠΣ) για κάθε αυτοφυές φυτικό είδος που αναφέρθηκε στην μελέτη

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Amaranthaceae	<i>Amaranthus retroflexus</i> L.	1	0,03	0,03	30
Alliaceae	<i>Allium ampeloprasum</i> L.	2	0,11	0,14	92
Amaryllidaceae	<i>Narcissus tazetta</i> L.	1	0,23	0,23	18
Anacardiaceae	<i>Pistacia lentiscus</i> L.	3	0,31	0,37	46
Anacardiaceae	<i>Pistacia terebinthus</i> L. ssp. <i>terebinthus</i>	1	0,03	0,03	8
Apiaceae	<i>Apium nodiflorum</i> (L.) Lag.	1	0,03	0,03	20
Apiaceae	<i>Crithmum maritimum</i> L.	1	0,03	0,03	40
Apiaceae	<i>Daucus carota</i> L.	1	0,20	0,20	100
Apiaceae	<i>Ferula communis</i> L.	1	0,06	0,06	16
Apiaceae	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.	2	0,63	0,66	72
Apiaceae	<i>Oenanthe pimpinelloides</i> L.	1	0,51	0,51	100
Apiaceae	<i>Opopanax hispidus</i> (Friv.) Griseb.	1	0,06	0,06	20
Apiaceae	<i>Pimpinella peregrina</i> L.	1	0,29	0,29	30
Apiaceae	<i>Scaligera napiformis</i> (Spreng.) Grande	1	0,23	0,23	80
Apiaceae	<i>Scandix australis</i> L.	1	0,34	0,34	80
Apiaceae	<i>Scandix pecten-veneris</i> L.	1	0,34	0,34	80
Apiaceae	<i>Tordylium apulum</i> L.	1	0,11	0,11	80
Apiaceae	<i>Torilis arvensis</i> (Huds.) Link subsp. <i>arvensis</i>	1	0,23	0,23	80
Apocynaceae	<i>Nerium oleander</i> L.	2	0,09	0,09	24
Araceae	<i>Dracunculus vulgaris</i> Schott	1	0,06	0,06	9
Araliaceae	<i>Hedera helix</i> L.	1	0,03	0,03	9
Arecaceae	Phoenix theophrasti Greuter	1	0,03	0,03	9
Asparagaceae	<i>Agave americana</i> L.	2	0,23	0,29	36
Asparagaceae	<i>Charybdis maritima</i> (L.) Stearn.	2	0,20	0,20	50
Asparagaceae	<i>Muscari comosum</i> (L.) Mill.	1	0,09	0,09	80
Asparagaceae	<i>Asparagus aphyllus</i> L.	2	0,26	0,31	124
Asteraceae	<i>Artemisia arborescens</i> L.	1	0,03	0,03	12
Asteraceae	<i>Carlina gummifera</i> (L.) Less.	2	0,23	0,40	72
Asteraceae	<i>Centaurea calcitrapa</i> L.	1	0,09	0,09	30
Asteraceae	<i>Cichorium intybus</i> L.	2	0,80	0,91	136
Asteraceae	<i>Cichorium pumilum</i> Jacq.	2	0,57	0,69	136
Asteraceae	<i>Cichorium spinosum</i> L.	2	0,34	0,46	136

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Asteraceae	<i>Crepis commutata</i> Sieber ex Spreng	1	0,06	0,06	80
Asteraceae	<i>Crepis sancta</i> (L.) Bornm.	1	0,26	0,26	80
Asteraceae	<i>Crepis vesicaria</i> L.	1	0,20	0,20	80
Asteraceae	<i>Cynara cornigera</i> Lindl.	2	0,23	0,29	136
Asteraceae	<i>Dittrichia graveolens</i> (L.) Greuter	2	0,31	0,31	48
Asteraceae	<i>Dittrichia viscosa</i> (L.) Greuter subsp. <i>viscosa</i>	2	0,31	0,31	48
Asteraceae	<i>Echinops spinosissimus</i> Turra	1	0,03	0,03	30
Asteraceae	<i>Galactites tomentosus</i> Moench	1	0,03	0,03	30
Asteraceae	<i>Glebionis coronaria</i> (L.) Cass.ex Spach	2	0,06	0,03	42
Asteraceae	<i>Glebionis segetum</i> (L.) Fourr.	2	0,06	0,03	42
Asteraceae	<i>Hedypnois rhagadioloides</i> (L.) F. W. Schmidt	1	0,26	0,26	60
Asteraceae	<i>Helminthotheca echioides</i> (L.) Holub	1	0,26	0,26	80
Asteraceae	<i>Hypochaeris achyrophorus</i> L.	1	0,23	0,23	60
Asteraceae	<i>Hypochaeris radicata</i> L.	1	0,23	0,23	60
Asteraceae	<i>Lactuca serriola</i>	1	0,03	0,03	60
Asteraceae	<i>Lamyropsis cynaroides</i> (Lam.) Dittrich	2	0,06	0,11	116
Asteraceae	<i>Leontodon tuberosum</i> L.	1	0,23	0,23	40
Asteraceae	<i>Matricaria chamomilla</i> L.	3	0,91	0,97	140
Asteraceae	<i>Notobasis syriaca</i> (L.) Cass.	1	0,03	0,03	20
Asteraceae	<i>Picnomon acarna</i> (L.) Cass.	1	0,03	0,03	20
Asteraceae	<i>Picris rhagadioloides</i> (L.) Desf. (= <i>Picris altissima</i> Delile)	1	0,26	0,26	80
Asteraceae	<i>Reichardia picroides</i> (L.) Roth	1	0,49	0,49	80
Asteraceae	<i>Scolymus hispanicus</i> L.	2	0,34	0,46	148
Asteraceae	<i>Sonchus asper</i> (L.) Hill. subsp. <i>glaucescens</i> (Jord.) Ball.	2	0,51	0,74	98
Asteraceae	<i>Sonchus asper</i> (L.) Hill. subsp. <i>asper</i>	2	0,51	0,74	98
Asteraceae	<i>Sonchus oleraceus</i> L.	2	0,51	0,74	98
Asteraceae	<i>Taraxacum minimum</i> (Gess.) N. Terracc.	2	0,06	0,11	116
Berberidaceae	<i>Berberis cretica</i> L.	1	0,00	0,00	8
Boraginaceae	<i>Anchusa italica</i> Retz.	1	0,09	0,09	30
Boraginaceae	<i>Cynoglossum creticum</i> Mill.	1	0,09	0,09	30
Boraginaceae	<i>Echium arenarium</i> Guss.	1	0,09	0,09	30
Boraginaceae	<i>Echium italicum</i> L. subsp. <i>bierbersteinii</i> (Lacaita) Greuter & Burden	1	0,09	0,09	30
Boraginaceae	<i>Echium plantagineum</i> L.	1	0,09	0,09	30
Brassicaceae	<i>Brassica cretica</i> Lam. subsp. <i>cretica</i>	1	0,34	0,34	80
Brassicaceae	<i>Brassica geniculata</i> (Desf.) Snogerup et B. Snogerup	1	0,34	0,34	80

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Brassicaceae	<i>Brassica nigra</i> (L.) W.D.J. Koch	1	0,34	0,34	80
Brassicaceae	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	1	0,03	0,03	80
Brassicaceae	<i>Sinapis alba</i> L. subsp. <i>alba</i>	1	0,40	0,40	80
Brassicaceae	<i>Sinapis alba</i> L. subsp. <i>dissecta</i> (Lag.) Simonk.	1	0,40	0,40	80
Brassicaceae	<i>Sinapis arvensis</i> subsp. <i>arvensis</i>	2	0,29	0,40	98
Cactaceae	<i>Opuntia ficus-indica</i>	2	0,37	0,49	98
Campanulaceae	<i>Petromarula pinnata</i> (L.) A.DC.	1	0,06	0,06	100
Capparidaceae	<i>Capparis spinosa</i> L. subsp. <i>rupestris</i> (Sm) Nyman	1	0,06	0,06	80
Capparidaceae	<i>Capparis spinosa</i> L. subsp. <i>spinosa</i> var. <i>canescens</i> Coss.	1	0,06	0,06	80
Caryophyllaceae	<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke subsp. <i>macrocarpa</i> Turill.	1	0,06	0,06	60
Caryophyllaceae	<i>Stellaria cupaniana</i> (Jordan & Fourr.) Beguinot	1	0,03	0,03	30
Caryophyllaceae	<i>Stellaria media</i> (L.) Vill.	1	0,09	0,09	30
Chenopodiaceae	<i>Chenopodium album</i> L.	1	0,29	0,29	30
Chenopodoaceae	<i>Chenopodium murale</i> L.	1	0,29	0,29	30
Cistaceae	<i>Cistus creticus</i> L.	2	0,09	0,14	18
Cucurbitaceae	<i>Ecballium elaterium</i> (L.) A. Rich.	1	0,06	0,06	18
Cupressaceae	<i>Cupressus sempervirens</i> L.	2	0,20	0,26	48
Cupressaceae	<i>Juniperus oxycedrus</i> L. ssp. <i>macrocarpa</i> (Sm.) Ball	1	0,06	0,06	32
Cyperaceae	<i>Scirpoides holoschoenus</i> (L.) Sojak	1	0,06	0,06	9
Dennstaedtiaceae	<i>Pteridium aquilinum</i> (L.) Kuhn	2	0,09	0,17	28
Dioscoraceae	<i>Dioscorea communis</i> (L.) Caddik & Wikin	2	0,34	0,40	136
Dipsacaceae	<i>Knautia integrifolia</i> (L.) Bertol. subsp. <i>mimica</i> (Borbás) Greuter	1	0,03	0,06	20
Dipsacaceae	<i>Scabiosa atropurpurea</i> L.	1	0,03	0,06	20
Ericaceae	<i>Arbutus unedo</i> L.	3	0,23	0,43	52
Ericaceae	<i>Erica arborea</i> L.	2	0,20	0,26	16
Ericaceae	<i>Erica manipuliflora</i> Salisb.	2	0,20	0,26	16
Euphorbiaceae	<i>Euphorbia characias</i> L.	1	0,06	0,06	6
Euphorbiaceae	<i>Euphorbia dendroides</i> L.	1	0,06	0,06	6
Fabaceae	<i>Anagyris foetida</i> L.	1	0,03	0,03	18
Fabaceae	<i>Ceratonia siliqua</i> L.	3	0,26	0,43	64
Fabaceae	<i>Lupinus pilosus</i> L.	2	0,09	0,09	24
Fabaceae	<i>Ononis spinosa</i> L.	1	0,03	0,03	12
Fabaceae	<i>Scorpiurus muricatus</i> L.	1	0,06	0,06	20
Fabaceae	<i>Spartium junceum</i> L.	1	0,06	0,06	12
Fagaceae	<i>Castanea sativa</i> Mill.	2	0,20	0,26	132

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Fagaceae	<i>Quercus coccifera</i> L.	3	0,14	0,14	56
Fagaceae	<i>Quercus ilex</i> L.	2	0,06	0,11	12
Fagaceae	<i>Quercus ithaburensis</i> Decne subsp. <i>macrolepis</i> (Kotschy) Hedge & Yalt.	3	0,14	0,26	84
Fagaceae	<i>Quercus pubescens</i> Willd.	2	0,09	0,14	36
Hypericaceae	<i>Hypericum empetrifolium</i> Willd.	1	0,06	0,06	6
Hypericaceae	<i>Hypericum perforiatum</i> L.	1	0,03	0,03	36
Hypericaceae	<i>Hypericum perforatum</i> L.	1	0,03	0,03	36
Hypericaceae	<i>Hypericum triquetrifolium</i> Turra.	1	0,06	0,06	6
Iridaceae	<i>Crocus cartwrightianus</i> Herb.	2	0,23	0,23	84
Iridaceae	<i>Iris pseudacorus</i> L.	1	0,06	0,06	9
Juncaceae	<i>Juncus maritimus</i> Lam.	1	0,06	0,06	9
Lamiaceae	<i>Ballota nigra</i> L.	1	0,03	0,03	6
Lamiaceae	<i>Ballota pseudodictamnus</i> (L.) Benth subsp. <i>pseudodictamnus</i>	1	0,03	0,03	6
Lamiaceae	<i>Clinopodium nepeta</i> (L.) Kunze	3	0,29	0,43	30
Lamiaceae	<i>Lavandula stoechas</i> L. subsp. <i>stoechas</i>	2	0,03	0,03	32
Lamiaceae	<i>Melissa officinalis</i> L. subsp. <i>altissima</i> (Sm.) Arcang.	1	0,06	0,06	24
Lamiaceae	<i>Mentha longifolia</i> (L.) Huds.	2	0,43	0,57	116
Lamiaceae	<i>Mentha pulegium</i> L.	2	0,66	0,83	136
Lamiaceae	<i>Mentha spicata</i> L.	2	0,43	0,57	116
Lamiaceae	<i>Micromeria juliana</i> (L.) Benth. ex Rchb.	1	0,03	0,03	36
Lamiaceae	<i>Origanum dictamnus</i> L.	2	0,29	0,40	128
Lamiaceae	<i>Origanum microphyllum</i> (Benth.) Boiss.	2	0,40	0,49	128
Lamiaceae	<i>Origanum vulgare</i> L. subsp. <i>hirtum</i> letsw.	3	0,66	0,83	152
Lamiaceae	<i>Prasium majus</i> L.	1	0,51	0,51	80
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	2	0,17	0,23	80
Lamiaceae	<i>Salvia fruticosa</i> Mill.	3	0,60	0,43	132
Lamiaceae	<i>Salvia pomifera</i> L. subsp. <i>pomifera</i>	3	0,60	0,43	132
Lamiaceae	<i>Satureja thymbra</i> L.	3	0,23	0,34	120
Lamiaceae	<i>Sideritis syriaca</i> L.	2	0,17	0,26	128
Lamiaceae	<i>Thymbra capitata</i> (L.) Cav.	3	0,37	0,51	132
Lamiaceae	<i>Vitex agnus-castus</i> L.	3	0,46	0,57	52
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i> L.	4	0,29	0,46	148
Malvaceae	<i>Malva silvestris</i> L.	2	0,06	0,11	26
Moraceae	<i>Ficus carica</i> L.	3	0,17	0,17	98
Myrtaceae	<i>Eucalyptus camaldulensis</i> Dehnh.	2	0,29	0,29	60
Myrtaceae	<i>Eucalyptus globulus</i> Labill.	2	0,29	0,29	60

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Myrtaceae	<i>Myrtus communis</i> L.	4	0,29	0,40	68
Oleaceae	<i>Olea europaea</i> L. subsp. <i>oleaster</i> (Hoffmanns. & Link) Negodi	1	0,14	0,14	24
Oleaceae	<i>Phyllirea latifolia</i> L.	1	0,03	0,03	16
Oxalidaceae	<i>Oxalis pes-caprae</i> L.	1	0,03	0,03	16
Papaveraceae	<i>Papaver rhoeas</i> L.	3	0,29	0,34	66
Pinaceae	<i>Pinus brutia</i> Ten.	1	0,06	0,06	16
Plantaginaceae	<i>Plantago lagopus</i> L.	1	0,03	0,03	60
Plantaginaceae	<i>Plantago lanceolata</i> L.	1	0,03	0,03	60
Plantaginaceae	<i>Plantago major</i> L. major	1	0,03	0,03	60
Plantaginaceae	<i>Plantago weldenii</i> Rchb.	1	0,03	0,03	60
Platanaceae	<i>Platanus orientalis</i> L.	2	0,37	0,37	48
Poaceae	<i>Arundo donax</i> L.	2	0,49	0,54	92
Poaceae	<i>Avena barbata</i> Pott ex Link subsp. <i>wiestii</i> (Steud.) Holmoe	1	0,06	0,06	8
Poaceae	<i>Avena sterilis</i> L.	1	0,06	0,06	8
Poaceae	<i>Cynodon dactylon</i> (L.) Pers.	1	0,09	0,09	24
Poaceae	<i>Lygeum spartum</i> L.	1	0,03	0,03	18
Poaceae	<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin. ex Steud.	2	0,49	0,54	92
Polygonaceae	<i>Rumex pulcher</i> L.	1	0,31	0,31	100
Polygonaceae	<i>Rumex tuberosus</i> L. subsp. <i>creticus</i> Rech.f.	1	0,31	0,31	40
Portulacaceae	<i>Portulaca oleracea</i> L.	2	0,06	0,06	80
Ranunculaceae	<i>Anemone coronaria</i> L.	1	0,03	0,03	12
Ranunculaceae	<i>Clematis cirrhosa</i> L.	1	0,11	0,11	18
Ranunculaceae	<i>Delphinium staphisagria</i>	1	0,06	0,06	18
Ranunculaceae	<i>Ranunculus ficaria</i> L. subsp. <i>chrysocephalus</i> P.D. Sell	1	0,09	0,09	60
Rosaceae	<i>Crataegus monogyna</i>	1	0,03	0,03	10
Rosaceae	<i>Prunus webbii</i> (Spach) Vierh.	1	0,03	0,03	10
Rosaceae	<i>Pyrus spinosa</i> Forssk.	2	0,06	0,09	44
Rosaceae	<i>Rubus sanctus</i> Schreb.	2	0,11	0,14	68
Rosaceae	<i>Sarcopoterium spinosum</i> (L.) Spach	1	0,06	0,06	6
Rosaceae	<i>Sorbus aria</i> (L.) Crantz.	1	0,03	0,06	6
Rubiaceae	<i>Rubia tinctorum</i>	1	0,03	0,06	16
Rutaceae	<i>Ruta chalepensis</i> L. subsp. <i>chalepensis</i>	3	0,20	0,23	58
Salicaceae	<i>Salix alba</i> L.	1	0,06	0,06	24
Smilacaceae	<i>Smilax aspera</i> L.	1	0,11	0,11	18
Solanaceae	<i>Mandragora officinarum</i> L.	1	0,03	0,03	12
Solanaceae	<i>Solanum nigrum</i> L.	1	0,03	0,03	40

Οικογένεια	Επιστημονικό όνομα	ΔΧ	ΔΣ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
Styracaceae	<i>Styrax officinalis</i> L.	1	0,17	0,17	32
Thymeleaceae	<i>Daphne sericea</i> Vahl.	1	0,06	0,06	12
Typhaceae	<i>Typha domingensis</i> (Pers.) Steud.	1	0,26	0,26	24
Ulmaceae	<i>Ulmus minor</i> Mill.	1	0,03	0,03	24
Ulmaceae	<i>Zelkova abelicea</i> (Lam.) Boiss.	1	0,06	0,06	48
Urticaceae	<i>Urtica dubia</i> Forssk.	2	0,03	0,03	28
Urticaceae	<i>Urtica pilulifera</i> L.	2	0,03	0,03	28
Urticaceae	<i>Urtica urens</i> L.	2	0,03	0,03	28
Vitaceae	<i>Vitis vinifera</i> L. subsp. <i>sylvestris</i> (C.C. Gmet.) Hegi	1	0,03	0,03	20
Xanthoreaceae	<i>Asphodelus ramosus</i> L.	2	0,17	0,17	30

Πίνακας 2. Δείκτες αξίας χρήσης (ΔΑΧ) και πολιτισμικής σημασίας (ΔΠΣ) για τα περισσότερα αυτόχθονα ζωικά είδη που αναφέρθηκε στην μελέτη

Επιστημονικό όνομα	Κοινό όνομα	ΔΑΧ	ΔΠΣ
ΘΗΛΑΣΤΙΚΑ			
<i>Erinaceus concolor</i>	σκαντζόχοιρος, κατσόχοιροι	0,4	20
<i>Lepus europaeus</i>	Λαγός	1	80
<i>Martes foina</i>	κουνάβι, ζουρίδα	1	24
<i>Meles meles</i>	ασβός, άρκαλος	0,3	9
ΠΤΗΝΑ			
<i>Turdus philomelos</i>	τσίχλα	0,65	80
<i>Turdus merula</i>	κοτσύφι, κοτσυφός	0,5	10
<i>Merops apiaster</i>	μελισσοφάγος, μελισσοφάς	0,25	10
<i>Oriolus oriolus</i>	συκοφάγος, συκοφάς	0,3	10
<i>Alectoris chukar</i>	πέρδικα	0,75	80
<i>Scolopax rusticola</i>	μπεκάτσα	0,5	80
<i>Columba livia</i>	περιστέρι, αγριοπερίστερο	0,25	10
<i>Columba palumbus</i>	φάσσα	0,05	10
<i>Streptopelia turtur</i>	τρογώνι	0,3	80
<i>Coturnix coturnix</i>	ορτύκι	0,35	80
<i>Falco tinnunculus</i>	βραχοκιρκίτζεζο, ανεμογάμης	0	0
<i>Upupa epops</i>	τσαλαπετεινός, κουκλοπετεινός	0,15	10
<i>Corvus corax</i>	κοράκι, κόρακας	0	0
<i>Aquila chrysaetos</i>	χρυσαιτός, βιτσίλα	0,1	12
<i>Turdus pilaris</i>	γερακότσιχλα	0,1	10
<i>Turdus viscivorus</i>	γερακότσιχλα	0,1	10

Επιστημονικό όνομα	Κοινό όνομα	ΔΑΧ	ΔΠΣ
<i>Monticola saxatilis</i>	πετροκότσυφας	0,05	10
<i>Passer domesticus</i>	σπουργίτι	0,25	5
<i>Motacilla sp.</i>	σουσουράδα	0,05	5
<i>Galerida cristata</i> ή <i>Lullula arborea</i>	τουρλίτες	0,05	5
<i>Galerida cristata</i> ή <i>Lullula arborea</i>	τουρλίτες	0,05	5
Falconiformes	γεράκι	0,05	5
<i>Gyps fulvus</i>	όρνιο, καναβός	0,2	12
<i>Buteo buteo</i>	γερακίνα	0,05	10
<i>Fringilla coelebs</i>	σπίνος	0,05	5
<i>Sylvia melanocephala</i>	μαυροπούλα	0,05	5
<i>Erithacus rubecola</i>	σπιτάς	0,05	5
<i>Anguilla anguilla</i>	χέλια	0,25	30
ΑΡΘΡΟΠΟΔΑ			
<i>Potamon potamios</i>	καβούρι ποταμίσιο, καβρός	0,15	10
Araneae	αράχνες, αρογαλούδες	0,05	18
ΜΑΛΑΚΙΑ			
<i>Helix aspersa</i>	χοντρό σαλιγκάρι, χοντρός χοχλιός	0,25	80
<i>Eobania vermiculata</i>	λιανό σαλιγκάρι, λιανός χοχλιός	0,15	30

Πίνακας 3. Τύποι οικοτόπων της περιοχής Κισσάμου με αντίστοιχο αριθμό φυτικών ειδών (ΑΦΕ) και δείκτες αξίας χρήσης (ΔΑΧ) και πολιτισμικής σημασίας για κάθε τύπο οικοτόπου.

Κωδικός	Τύπος Οικοτόπου	ΑΦΕ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
B :	Παράκτιοι οικότοποι			
B1 :	Παράκτιες θύνες και αμμώδεις ακτές	24	0,66	160
B2 :	Παράκτια χαλίκια και πέτρες	7	0,05	16
B3 :	Παραθαλάσσιες βραχώδεις πλαγιές, βραχώδεις ακτές και βράχοι	10	0,11	35
C :	Εσωτερικά επιφανειακά νερά			
C1 :	Επιφανειακά στάσιμα νερά	13	0,30	50
C2 :	Επιφανειακά ρέοντα νερά	28	1,20	228
C3 :	Όχθες ποταμών, λιμνών, ρυακιών	36	1,83	377
D :	Βάλτοι, τέλματα και έλη			
D5 :	Βούρλα και καλαμιώνες κανονικά χωρίς στάσιμα νερά	16	0,46	79
D6 :	Εσωτερικλα αρμυρά ή υφάλμυρα έλη με καλαμιώνες	18	0,54	97

Κωδικός	Τύπος Οικοτόπου	ΑΦΕ	ΔΑΧ	ΔΠΣ
E :	Λιβάδια και εδάφη κυριαρχούμενα από χόρτα, βρύα και λειχήνες			
E2 :	Μεσοτροφικά και ευτροφικά λιβάδια	11	0,07	40
E3 :	Εποχιακά υγρά και υγρά λιβάδια	24	0,79	196
E4 :	Αλπικά και υποαλπικά λιβάδια	6	0,02	8
E5 :	Όρια και ανοίγματα δασωδών εκτάσεων με ψηλές συστάδες χόρτων (εγκαταλειμμένα χωράφια, άκρες δρόμων)	71	5,83	1472
E7:	Λιβάδια με αραιά δένδρα (Dehesa 7.3)	3	0,01	3
F :	Θαμνότοποι και τούνδρα			
F4 :	Εύκρατοι θαμνότοποι με ρείκια	15	0,30	54
F5 :	Σκληρόφυλλοι δενδρώδεις θαμνότοποι	30	1,14	256
F6 :	Θαμνότοποι- garrigue	43	2,02	488
F7 :	Φρύγανα με ακανθώδη βλάστηση	33	0,97	311
FA :	Φράχτες	1	0,00	0
FB :	Θαμνώδεις φυτείες (αμπέλια)	5	0,03	7
G.	Δάση και δασώδεις περιοχές			
G1 :	Δασώδεις εκτάσεις με πλατύφυλλα φυλλοβόλα δένδρα	24	0,62	162
G2 :	Δασώδεις εκτάσεις με πλατύφυλλα αείφυλλα δένδρα	23	0,51	126
G3 :	Δάση κωνοφόρων	12	0,19	56
G4 :	Μεικτά δάση φυλλοβόλων, κωνοφόρων δέντρων	11	0,15	47
G5:	Συστοιχίες δένδρων, ανθρωπογενείς μικρές δασικές εκτάσεις, πρόσφατα κομμένα (καμμένα) δάση, νεαρά δάση και λόχμες (ελαιώνες)	43	2,30	578
H :	Εσωτερικοί οικότοποι με αραιή ή ελάχιστη βλάστηση			
H2 :	Βράχοι, γκρεμοί	27	0,75	247
H3 :	Πλαγιές, βραχώδεις εκτάσεις	79	6,17	1970
H5 :	Διάφοροι οικότοποι με πολύ αραιή βλάστηση	67	4,74	1457
I :	Κανονικά καλλιεργούμενα αγροτικά χωράφια			
I1 :	Οργώσιμα χωράφια και κήποι	36	1,66	429

Συμπεράσματα

Τα είδη με τις περισσότερες χρήσεις (≥ 3) είναι η δάφνη, η μυρτιά, ο σκίνος, η κουμαριά, η χαρουπιτιά, το πουρνάρι, η βελανιδιά, το φλισκούνη, η φασκομηλιά, η θρούμπη, το θυμάρι, η λυγαριά, η συκιά, η παπαρούνα και ο απήγανος. Το πιο σημαντικά είδη (δείκτης: 0,40 - 0,91) είναι το χαμομήλι, το ραδίκι, το φλισκούνη, η ρίγανη, τα μάραθα, η φασκομηλιά, ο κουρνόποδας, το τσόχος, το λαγουδόχορτο, η γαλατσίδα, το καλάμι, η λυγαριά, ο διόσμος, οι βρούβες και η ματζουράνα, σχεδόν όλα φαγώσιμα. Τα είδη με την μεγαλύτερη αξία χρήσης (δείκτης: 0,40-9,97) περιλαμβάνουν όλα όσα αναφέρθηκαν ήδη με υψηλό δείκτη

σημαντικότητας και ακόμη, το θυμάρι, την παππουτσοσυκιά, το σταμναγκάθι, τον ασκόλυμπρο, την αβρωνιά, την δάφνη, την κουμαριά, την χαρουπιά, το φλισκούνι, τη φασκομηλιά και την κολλιιά. Τα είδη με τις υψηλότερη πολιτισμική σημασία (δείκτης: 100-152) περιλαμβάνουν την ρίγανη, τον ασκόλυμπρο, τη δάφνη, το χαμομήλι, το ραδίκι, το σταμναγκάθι, την αγριοαγκινάρα, την αβρωνιά, το φλισκούνι, την καστανιά, την φασκομηλιά, το θυμάρι, τον δίκταμο, την ματζουράνα, την μαλοτήρα, το σπαράγγι, τη θρούμπα, τη μαρουλίδα και τον διόσμο. Τα είδη με υψηλές τιμες σημαντικότητας, αξίας χρήσης και πολιτισμικής σημασίας είναι: **το χαμομήλι, το ραδίκι, το φλισκούνι, η ρίγανη, τη φασκομηλιά, ο κουρνόποδας, ο διόσμος, η ματζουράνα.**

Όσον αφορά τα αυτόχθονα ζωικά είδη, οι χρήσεις τους περιορίζονται σε μία, στις περισσότερες περιπτώσεις, τροφή. Για το λόγο αυτό, ο δείκτης σημαντικότητας και ο δείκτης αξίας χρήσης ταυτίζονται. Τα είδη με την υψηλότερη αξία χρήσης (0,3 - 1) είναι ο λαγός, το κουνάβι, η πέρδικα, η τσίχλα, η μπεκάτσα, το ορτύκι, το τριγώνι, ο σκαντζόχοιρος, το κοτσύφι, ο ασβός και ο συκοφάγος. Τα είδη με τον υψηλότερο δείκτη (80) πολιτισμικής σημασίας είναι ο λαγός η πέρδικα, η τσίχλα, η μπεκάτσα, το ορτύκι, το τριγώνι, και χοντρό σαλιγκάρι, και με αξιόλογο δείκτη, 30, ακολουθούν τα χέλια και το λιανό σαλιγκάρι. Τα είδη με υψηλές τιμές αξίας χρήσης και πολιτισμικής σημασίας είναι ο **λαγός η πέρδικα, η τσίχλα, η μπεκάτσα, το ορτύκι και το τριγώνι**

Σχετικά με τους τύπους οικοτόπων υπάρχει απόλυτη συμφωνία σε όλους τους δείκτες αξιολόγησης. Έτσι, οι τυπικοί οικοτόπων με τα περισσότερα είδη (40-79), με τους υψηλότερους δείκτες αξίας χρήσης (2-6,17) και πολιτισμικής σημασίας (450-1970) είναι οι: **πλαγιές και βραχώδεις εκτάσεις, οι εκτάσεις με αραιή βλάστηση, τα όρια και ανοίγματα δασωδών εκτάσεων με ψηλές συστάδες χόρτων (και τα εγκαταλειμμένα χωράφια, και οι άκρες δρόμων), οι ελαιώνες, και οι χαμηλοί θαμνότοποι.**

Βιβλιογραφία

Byg A. and Balslev H. 2001. Diversity and use of palms in Zahamena, eastern Madagascar. *Biodiversity and Conservation*, 10:951-970

Castaneda H. and Stepp J.R. 2007. Ethnoecological importance value methodology: assessing the cultural importance of ecosystems as sources of useful plants for Guayami people of Costa Rica. *Ethnobotany research and Applications*, 5:249-257

Cook, F. E. M. 1995. Economic botany-data collection standard. Royal Botanic Gardens, Kew, UK.

Da Rocha Silva A.J. and De Hollanda Cavalcante Andrade, L. 2006. Cultural significance of plant communities located in the coastal forest zone of the state of Pernambuco, Brasil, *Human Ecology*, 34:447-465

Hill M.O., Moss D. and Davies C.E. 2004. EUNIS habitat classification descriptions. European Topic Centre on Nature Protection and Biodiversity, Paris
<http://eunis.eea.europa.eu/habitats-code-browser.jsp>

Hoffman B. and Gallaher T. 2007. Important indices in ethnobotany. *Ethnobotany research and Applications*, 5:201-218

Reyes-Garcia V., Huanca T., Vadez V., Leonard W. and Wilkie D. 2006. Economic Botany, Cultural, practical and economic value of wild plants: a quantitative study in the Bolivian Amazon. 60:62-74

Stoffle R., Halmo D.B., Evans M.J. and Olmsted J.E. 1990. Calculating the cultural significance of American Indian plants: Paiute and Shoshone ethnobotany in Yucca Mountain, Nevada. American Anthropologist, 92:416-432

Turner N.J. 1988. The importance of a rose: evaluating the cultural significance of plants in Thompson and Lillooet Interior Salish. American Anthropologist, 90:272-290